

ІНСТЫТУТ БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРЫ

Проф. У. І. ПІЧЭТА

Старшыня Катэдры Права і Гаспадаркі Беларусі.

**ЮРЫДЫЧНАЕ СТАНОВІШЧА
ВЯСКОВАГА НАСЕЛЬНІЦТВА
НА ПРЫВАТНА-ЎЛАСЬНІЦКІХ
ЗЕМЛЯХ К ЧАСУ ВЫДАЊНЯ
ЛІТОЎСКАГА СТАТУТУ 1529 г.**

Адбітак з „Запісак Аддзелу
Гуманітарных Навук“
1928 г., кніга 3, том II.

МЕНСК—1928

УЛАДЗІМЕР ПІЧЭТА.

**ЮРЫДЫЧНАЕ СТАНОВІШЧА ВЯСКОВАГА
НАСЕЛЬНІЦТВА НА ПРЫВАТНАЎЛАСЬНІЦКІХ
ЗЕМЛЯХ К ЧАСУ ВЫДАЊНЯ ЛІТОЎСКАГА
СТАТУТУ 1529 г.**

Арх 2
3204

З Ь М Е С Т:

- I. Чэлядзь нявольная на прыватнаўласьніцкіх землях.
- II. Вольныя людзі.

ЦНБ ім. Я. Коласа
НАН Беларусі

Вясковае насельніцтва, што жыло на прыватнаўласніцкіх землях, вызначалася рознастайнасцю свайго соцыяльнага складу. Зразумела, гэта адбівалася на яго юрыдычным становішчы. З аднаго боку, на прыватнаўласніцкіх землях знаходзілася нявольнае насельніцтва, так званая „чэлядзь нявольная“. З другога боку, у панскіх маёнтках жылі асобныя групы вясковага насельніцтва, якія значна адрозніваліся па сваім эканомічным і юрыдычным становішчы як ад чэлядзі нявольнай, таксама і паміж сабой. Да першай групы гэтага насельніцтва трэба аднесці вольных людзей, якія складалі, пэўна, ня вельмі значную частку насельніцтва прыватнаўласніцкіх маёнткаў. Да другой групы трэба аднесці напоўзалежнае ад прыватнага ўласніка насельніцтва, так званых „закупных людзей“. Да наступнай, трэцяй катэгорыі,—трэба залічыць вясковае насельніцтва, якое трапіла ў эканомічную і юрыдычную залежнасць ад свайго зямляўласніка і фактычна згубіла права вольнага пераходу. Нарэшце, асобную, чацьвертую, групу вясковага насельніцтва на прыватнаўласніцкіх землях складалі „людзі служэбныя“, якія неслі спецыяльныя павіннасці на панскім дварэ і займалі асобнае становішча сярод прыватнаўласніцкага вясковага насельніцтва. Па сваім прававым становішчы яны выдзяляліся паміж іншых груп вясковага насельніцтва, якое жыло на прыватнаўласніцкіх землях.

I. Чэлядзь нявольная на прыватнаўласніцкіх землях.

I.

Інстытут нявольніцтва на Беларусі — інстытут вельмі даўняга паходжання. Ужо імператар Маврыкі, які наглядаў жыццё славян, калі яму прыходзілася абараняць Балканскі паўвостраў і Бізантыйскую імперыю ад славянскіх нападаў, адзначыў нявольніцтва ў славян. Праўда, становішча нявольнікаў не магло быць цяжкім. Пры адсутнасці прыватнага земляўладання і развітое сельскае гаспадаркі нявольнікаў не маглі цяжка эксплёатаваць, як рабочую сілу. Яны, хутчэй, з'яўляліся членамі сям'і, якой і дапамагалі ў штодзённай працы. Імператар Маврыкі адзначыў, што славяне

добра адносяцца да нявольнікаў і што нявольнікі ў славян маюць магчымасць выкупіцца на волю. Іх адпускаюць на бацькаўшчыну, або дазваляюць сяліцца разам з славянамі. Трэба прызнаць, што імператар Маврыкі зрабіў вельмі тонкае нагляданьне. Пры гаспадарчай структуры, у якой знаходзіліся славяне ў VI стал., зразумела, інстытут нявольніцтва ня мог быць іншым¹⁾.

Аднак, эканомічнае становішча нявольнікаў змянілася, калі ўтварыліся дзяржавы—землі, якія потым увайшлі ў склад Кіеўскае дзяржавы. Князі і дружыньнікі выкарысталі суседства з усходнімі народамі і Бізантыйскай імперыяй, дзе быў попыт на нявольнікаў і пачалі збываць жывы тавар на гэтыя рынкі. Паколькі нявольнік зрабіўся найбольш каштоўным прадметам вывазу, зусім зразумела, што князі і вышэйшыя групы насельніцтва моцна трымаліся за сваіх нявольнікаў і дбалі аб павялічэньні іх колькасці, шляхам паходаў на суседзяў-славян і войнаў паміж сабой.

Такое становішча займалі нявольнікі да моманту надыходу эканомічнага крызісу XI—XII ст. Напады вандроўнікаў, асабліва полаўцаў, а потым і татар, спынілі гандлёвыя сувязі з Бізантыяй. Гандаль па Дняпры зрабіўся фактычна немагчымым. Яшчэ раней Хазарыя была адрэзана ад Кіеўскае дзяржавы і гандлёвыя зносіны з хазарамі павінны былі спыніцца. Спыненне гандлю з Бізантыяй спрыяла эканомічнаму заняпаду Кіеўскае дзяржавы і падзелу апошняй на самастойныя паасобныя землі, якія раней уваходзілі ў склад Кіеўскае дзяржавы. Адначасна, вышэйпамянёны эканомічны крызіс павінен быў зрабіць значны ўплыў на самую структуру народнае гаспадаркі тэй эпохі. Князі і баяры, у распараджэньні якіх была значная колькасць жывога тавару, што яны не маглі збываць на замежных рынках, цяпер пачалі асаджваць сваіх нявольнікаў на землі і выкарыстоўваць іх рабочую сілу, пры дапамозе якой яны асвойвалі вольныя землі і, тым самым, набывалі магчымасць весці сельскую гаспадарку. Разьвіццё буйнога земляўладаньня, княскага, баярскага і, часткаю, царкоўнага, зьяўлялася асноўным гаспадарчым фактарам эпохі. Князі і баяры, пазбаўленыя магчымасці прымаць удзел у гандлі, былі прымушаны зьвярнуцца да зямлі, і, шляхам выкарыстання нявольніцкай сілы, атрымлівалі патрэбныя сродкі для жыцця як сваёй сям'і, так і сваіх нявольнікаў.

Нявольніцкая маса складала асноўную рабочую сілу баярскага або княскага маёнтку. Гэтая рабочая сіла з цягам часу, паступова, павялічвалася дзякуючы таму, што да вы-

¹⁾ Niederle, L.—*Život Starých Slovanů I*, Maurikios, *Strategikon*—XI.

канання баршчыннай павіннасьці прыцягваліся і іншыя соцыяльныя элементы, якія, пад уплывам стыхійных умоў, павінны былі трапіць у залежнае ад зямляўласніка становішча. Разьвіцьцё інстытуту закупніцтва і ўстанаўленьне эканоміка-юрыдычнай залежнасьці сьмердаў ад прыватных зямляўласнікаў і князёў зьяўлялася дасканальным адбіткам гэтага вельмі паказальнага процэсу²⁾.

Паколькі нявольніцтва, як гаспадарчая сіла, мела такое вялікае значэньне для сельскае гаспадаркі і буйнога земляўладаньня, пастолькі зусім зразумела, што прыватныя зямляўласнікі былі вельмі зацікаўлены ў тым, каб аформіць юрыдычна свае правы на нявольнікаў і надаць гэтай соцыяльнай зьяве, што разьвінулася стыхійна, характар зусім склаўшагася пэўнага юрыдычнага інстытуту. І таму нас ня дзівіць, што ў Русской Правде інстытут нявольніцтва павінен быў атрымаць сваю поўную юрыдычную фармулёўку. Ува ўмовах пашырыўшагася буйнога земляўладаньня, кляса, якая стаяла на чале, была ня гэтулькі зацікаўлена ў тым, каб аформіць свае правы на зямлю, колькі ў тым, каб юрыдычна былі аформлены яе правы на нявольнікаў. Такі погляд кіруючай клясы зусім зразумелы. Пры слабой заселенасьці тэрыторыі, наогул было многа вольных зямель. Гэтыя землі маглі быць акупаваны земляўласнікамі. Але гэта магло здарыцца толькі пры пэўнай колькасьці рабочай сілы. Зусім зразумела, што кожны з зямляўласнікаў быў зацікаўлены ў тым, каб у яго распараджэньні знаходзілася магчыма большая колькасьць нявольнікаў і каб на яго рабочую сілу ня было замахай з боку трэціх асоб. Кіруючай клясе было вельмі важна вызначыць усе тыя ўмовы, пры якіх той ці іншы чалавек трапляў у становішча нявольніка, а таксама захаваць, пры дапамозе законаў, сваю рабочую сілу ад замахай на яе з боку трэціх асоб. Інстытут нявольніцтва ўжо ведае і кароткая рэдакцыя Русской Правды, якая памінае аб нявольніках, але яшчэ ня ведае інстытуту нявольніцтва, як зусім сфармаваўшагася юрыдычнага інстытуту. У кароткай рэдакцыі Русской Правды інстытут нявольніцтва нават ня мог атрымаць свайго аформленьня, бо ў той час нявольніцтва яшчэ ня было тым гаспадарчым інстытутам, які меў вялізнае значэньне для зямляўласніка. Нявольнікі яшчэ не затрымліваліся ў тую эпоху ў руках дружыньнікаў, а вывозіліся на адпаведныя замежныя рынкі, дзе быў попыт на іх.

Са зьменаю агульна-гаспадарчых умоў зьмянілася, зразумела, ня толькі гаспадарчае, але і юрыдычнае становішча

²⁾ Юшков, В. С. Феодальные отношения в Киевской Руси („Ученые Записки Саратовского Унив.“, т. III и IV).

нявольніка. Баярын-прадпрыемца, зразумела, можа бескантрольна распараджацца працаю і асобаю свайго нявольніка, але няма такой сілы, якая мела-б права абараніць нявольніка ад яго гаспадара. Бескантрольнае распараджэнне працаю і асобаю нявольніка з боку яго гаспадара—гэта характэрная рыса фэўдальнага нявольніцтва, бо толькі рабочая сіла нявольніка давала зямляўласніку тыя продукты, якія маглі падтрымліваць яго існаванне і быць таксама крыніцаю для збыту.

Калі нявольніцтва ў эпоху Русской Правды поўнай рэдакцыі выступае, як выразна сфармаваўшыся юрыдычны інстытут, дык у тэй-жа Русской Правде ёсць ня мала даных, якія сьведчаць, што ня ўсе нявольнікі займалі аднолькавае гаспадарчае становішча. Абедзьве рэдакцыі Русской Правды ведаюць нявольнікаў-земляробаў, ведаюць нявольнікаў-рамесьнікаў. Фэўдальная гаспадарка выклікала прысутнасць тых і другіх. Нявольнікі-земляробы выконвалі баршчыную працу. Нявольнікі-рамесьнікі спраўлялі на фэўдальным дварэ ўсе тыя рамесьніцкія працы, якія былі патрэбны для гаспадаркі. Гэты падзел нявольнікаў на дзьве катэгорыі не выклікае ніякіх спрэчак³⁾. Былі сярод нявольнікаў і асобы, якія займалі пасады загадчыкаў усёй рабочай сілай маёнткаў, або выконвалі пры дварэ якіясь выключныя функцыі. У Русской Правде вядомы інстытут княскіх сельскіх і ратайных цівуноў, якія былі нічым іншым, як кіраўнічымі ў княскіх маёнтках. Такія самыя цівуны былі і ў маёнтках баяр. Звычайна цівунамі былі нявольнікі. Цівунства і нявольніцтва—два паняцці аднолькавага характару. Недарма ў Русской Правде адзначана, што калі хто-небудзь возьме цівунства „без ряду или ключ себе привяжет“, то тым самым ён трапляе ў становішча нявольніка. Зразумела, нявольнік-цівун займае асаблівае месца ў фэўдальнай гаспадарцы. Ён зьяўляецца вельмі каштоўнай велічынёй і зусім зразумела, што штраф за забойства цівуна вызначаецца значна большы ў параўнаньні, чым за забойства звычайнага нявольніка. У Русской Правде поўнай рэдакцыі штраф за забойства сельскага княскага цівуна або ратайнага вызначаны ў 12 грын, а за „рядовича“—5 грын. Такая самая расцэнка прынята Русской Правдой і ў адносінах да баярскіх халопаў⁴⁾.

У тэй-жа рэдакцыі Русской Правды ёсць паказаньне на нявольніка „и кормилича и рабу-кормилицу“⁵⁾. Гэтыя артыкулы сьведчаць, што былі нявольнікі, якім даручалася

³⁾ Русская Правда Карамзинский список, §§ 11, 12. Далей цытуецца— „Р. Пр.“

⁴⁾ Там-жа, § 11.

⁵⁾ Там-жа, § 14.

выхаваньне дзяцей у баярскіх і княскіх дамох, што яны былі вельмі каштоўнымі для зямляўласніка, і іх асобы расцэньваліся таксама высака, як асобы цівуна або рамесьніка.

Для азначэння прыналежнасці асоб да юрыдычна-нявольнага стану Русская Правда карыстаецца рознымі тэрміналогічнымі назвамі. Нявольнік, як юрыдычна нявольная асоба, якая знаходзіцца ў поўнай залежнасці ад свайго гаспадара, носіць назву ў Русской Правде пашыранай рэдакцыі „холопа обельного“⁶⁾. Але Русская Правда ведае тэрмін „челядин“, што таксама азначае прыналежнасць да ў поўнай меры юрыдычна-нявольнага стану⁷⁾. Русская Правда ведае тэрмін „паробок“⁸⁾. Для азначэння прыналежнасці жанчыны да нявольніцкага стану Русская Правда карыстаецца тэрмінам „раба“⁹⁾. Гэтая рознасць тэрміналогіі зусім не азначае розніцы ў юрыдычным стане. Усё гэта толькі сведчыць аб некаторай несфармаванасці юрыдычнай тэрміналогіі ў эпоху Русской Правды поўнай рэдакцыі.

Нявольніцтва, як гаспадарчая сіла ў эпоху, што вывучаецца, было шчыльна звязана з усімі відамі тагочаснага буйнога земляўладання. Гэта знайшло сваё пэўнае адбіццё ў Русской Правде, якая падзяляе холопаў на тры катэгорыі: „княжие“ боярскыи и черньцевы“¹⁰⁾.

Інстытут нявольніцтва, які пасьпеў узмацніцца і разгарнуцца ў тую эпоху, калі беларускія землі вышлі з складу Кіеўскай дзяржавы і зрабіліся самастойнымі эканамічнымі і політычнымі арганізмамі, існаваў і пашыраўся і ў тую эпоху, калі Беларусь увайшла ў склад вялікага княства Літоўскага. Пашыраўшаяся сельская гаспадарка і буйное земляўладаньне мелі патрэбу, як і раней, у пэўнай колькасці рабочай сілы. Асноўнай рабочай сілай і ў той час была сіла нявольнікаў. Пры іх дапамозе здавальняліся ўсе гаспадарчыя патрэбы прыватна-ўласніцкіх і вялікакняскіх гаспадарак.

Для азначэння прыналежнасці да нявольнага стану, у эпоху Літоўскага Статуту 1529 г., у актах трапляюцца розныя тэрміны, якія таксама сведчаць аб несфармаванасці юрыдычнае тэрміналогіі. Тэрміны Русской Правды: „холоп“ і „обель“, як паказьнікі поўнай юрыдычнай няволі, перасталі фактычна ўжывацца. Праўда, слова „обель“ яшчэ ўжывалася ў юрыдычных докумэнтах, таксама ў сэнсе вечнасьці, але гэтым тэрмінам звычайна карысталіся пры складаньні актаў куплі-продажы: „купил сельцо обель“; „купил двор от-

⁶⁾ Там-жа, § 119, 74.

⁷⁾ Там-жа, § 34.

⁸⁾ Там-жа, § 75.

⁹⁾ Там-жа, § 13, 110.

¹⁰⁾ Там-жа, § 43.

чиный обель вечно“; „купил село и отчину обель“; „купил дядковщину... со всим тым, как они сами держали—обель вечно“. Нявыкуплены маёнтак можна было прадаць на вечнасьць: „в тых своих пенезях обель“¹¹⁾. Праўда, тэрмін „холоп“ не кончаткова зьнік з ужытку. Устаўная грамата Кіеўскай зямлі захоўвае старажытны тэрмін Русской Правды: „холоп“ і „раба“—„а коли будет человек или холоп, или роба на господина своего сочити ино с человеком и холопом, и с рабою, суда нет, а человека и холопа и рабу господарю выдати“. Кіеўская ўстаўная грамата не дапускае паказаньняў халопаў на судзе ў якасьці сьведак. Паказаньне халопа ня мае сілы. У гэтых адносінах Кіеўская ўстаўная грамата захавала адну з самых галоўных азнак, якая сьведчыць аб адсутнасьці правамоцнасьці і дзеяздольнасьці нявольнікаў¹²⁾.

Калі зьвярнуцца да докумэнтаў Літоўскае Мэтрыкі канца XV і пачатку XVI стагодзьця, дык і ў апошніх трэба адзначыць рознастайнасьць тэрмінаў, якія характарызуюць нявольны стан. Найбольш пашыраным словам, што азначае прыналежнасьць да нявольнага стану, быў тэрмін „челядь невольная“. Пад гэтым тэрмінам трэба разумець скупнасьць усёй рабочай нявольнай сілы, незалежна ад полу і ўзросту, якая знаходзілася ў тым ці другім прыватна-ўласьніцкім або вялікакняскім дварэ¹³⁾. Пад гэтым-жа тэрмінам можна таксама разумець і частку рабочай сілы, якая знаходзіцца ў тым ці іншым маёнтку. Трапляецца тэрмін і проста чэлядзь, што сьведчыць аб тым, што тэрмін чэлядзь настолькі ўвашоў у жыцьцё, настолькі стаў зразумелым, што дадаваць слова—нявольная, тыя, хто складаў юрыдычныя докумэнты, не заўсёды знаходзілі патрэбным¹⁴⁾. З другога боку, у судовых актах таго часу трапляецца тэрмін „чэлядзь вольная“. Пад гэтым тэрмінам трэба разумець вольную асобу, якая знаходзіцца на дворнай службе і выконвае розныя павіннасьці па дому і ў дворнай гаспадарцы. У гаспадарчых адносінах паміж дворнымі слугамі, вольнымі і нявольнымі, ня было ніякае розьніцы, і таму вольныя дворныя слугі маглі называцца чэлядзьдзю. На практыцы бывалі такія выпадкі, калі гаспадар знаходзіў магчымым разглядаць такую чэлядзь вольную, як нявольную, складаўшую іх беспасрэдную ўлас-

¹¹⁾ Леонтович, Ф. О. Акты Литовской Метрики т. I. Варшава 1896-1897, №№ 228, 337, 347, 401, 454. Далей цытуецца: Леонтович, Акты.

¹²⁾ Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-русского государства М. 1915, Приложение II стр. 378.

¹³⁾ Русская Историческая Библиотека (далее цитируется Р. И. Б.) т. XX. стр. 94, 152, 161, 218 и др.

¹⁴⁾ Р. И. Б., XX стр. 27, 56. и др.

насьць¹⁵⁾. Чэлядзь нявольная—тэрмін новы для вывучаемай эпохі. Зусім зразумела, што тэрмін „челядь невольная“ шырока быў распаўсюджаны на тэрыторыі Літоўска-Беларускае дзяржавы ў тую эпоху, калі процэс эканомічнае консолідацыі дзяржавы ўжо прыняў больш-менш выразныя формы. Тэрмін „челядь невольная“ ўжо ўжываўся ў данінах вялікага князя Казіміра¹⁶⁾. Докумэнты канца XV і пачатку XVI ст. ведаюць некалькі катэгорый чэлядзі нявольнай. Вядомы: чэлядзь атчызная, чэлядзь пазычаная, чэлядзь паспольная. Юрыдычнае становішча такой чэлядзі нічым не адрозьнівалася ад становішча чэлядзі нявольнай наогул. Вышэйпералічаныя тэрміны толькі выяўляюць, у якіх адносінах тая або іншая нявольная асоба знаходзілася да ўласніка таго ці іншага маёнтку. Чэлядзь магла знаходзіцца ў індывідуальным і калектыўным уладаньні; адгэтуль зусім зразумела ўжываньне тэрміну—паспольны¹⁷⁾. Іншы раз чэлядзь нявольная магла быць пазычана адной асобай на час для паслуг другой асобе. Вось такая чэлядзь і насіла назву пазычанай¹⁸⁾. Чэлядзь, якая зьяўлялася ўласнасьцю гаспадара дзядзіны („родовое имение“) называлася чэлядзьцю атчызнай¹⁹⁾. Бязумоўна, чэлядзь нявольная—гэта тэрмін, які атрымаў найбольшае пашырэнне ў XV і пачатку XVI стал. Аднак, адначасна ў быце і судовай практыцы ўжываліся і іншыя тэрміны, якія таксама сьведчылі аб прыналежнасьці людзей, як мужчын, так і жанчын, да нявольнага стану. Прыналежнасьць мужчын да нявольнага стану характарызуецца тэрмінам „паробок невольный“. Гэты тэрмін ужо ўжываўся ў эпоху Казіміра. Ён трапляецца ў зямельных наданьнях апошняга²⁰⁾. Акты канца XV і пачатку XVI ст. добра ведаюць гэты зусім сфармаваўшыся тэрмін²¹⁾. Для азначэньня прыналежнасьці асобы да нявольнага стану ўжываўся таксама тэрмін „детина невольный“ і нявольнік²²⁾. Што да азначэньня прыналежнасьці жанчын да нявольнага стану, як агульнае правіла, карысталіся тэрмінам „жонка невольная“. У тым выпадку, калі справа ішла аб дзяўчыне нявольнага стану, дык у докумэнтах ужываўся тэрмін „девка невольная“²³⁾.

¹⁵⁾ Р. И. Б. XX, стр. 17, 1532.

¹⁶⁾ Документы Московского Архива Министерства Юстиции т. I, (далее цытуем ДМАМЮ) М. 1897. стр. 61.

¹⁷⁾ Р. И. Б. XX, стр. 1426.

¹⁸⁾ Р. И. Б. XX, стр. 1532.

¹⁹⁾ Р. И. Б. XX, стр. 249.

²⁰⁾ ДМАМЮ, стр. 48.

²¹⁾ Леонтович, Акты №№ 89, 167, 364; Р. И. Б. XX, I, № 98, 184 189.

²²⁾ Р. И. Б. XX, стр. 806, 1207.

²³⁾ Р. И. Б. XX, стр. 128, 312 и др., стр. 221—223 и др.

Актавая тэрмінолёгія XV і пачатку XVI ст. павінна была зрабіць свой уплыў на тэрмінолёгію Літоўскага Статуту 1529 г. Літоўскі Статут ведае тэрмін „челядь невольная“. Тэрмін „челядь невольная“ трапляецца шмат у якіх артыкулах першага Літоўскага Статуту²⁴). Другі тэрмін, якім карыстаецца Літоўскі Статут 1529 г. для азначэння прыналежнасці да нявольнага стану—гэта „невольник“²⁵). Апроч таго, у Літоўскім Статуце трапляюцца тэрміны „паробок, человек невольный, челядь, челядин невольный, челядин, человек“²⁶). Для азначэння прыналежнасці жанчыны да нявольнага стану Літоўскі Статут 1529 г. звычайна карыстаецца тэрмінам „жонка невольная“²⁷). Апроч таго, Літоўскаму Статуту 1529 г. вядомы тэрмін „слуга“, адназначны з тэрмінам „челядин“, бо юрыдычнае становішча „слугі“ ні ў чым ня рознілася ад юрыдычнага становішча невольніка²⁸).

II.

Крыніцы нявольніцтва ўжо атрымалі юрыдычнае сфармаванне ў Русской Правде. Апошняя ведае ўсе віды таго часнага халопства, за выключэннем палону. Зусім зразумела, што апошняя крыніца нявольніцтва—палон—не знайшоў адбіцця ў Русской Правде. Ператварэнне палоннага ў нявольніка было старым звычаем, які сам-па-сабе быў зусім зразумелы кожнаму, хто браў палонных, і таму ня было патрэбы замацоўваць яго ў такім юрыдычным помніку, якім зьяўляецца Русская Правда. Судовая практыка XV і пачатку XVI стагоддзя ведае ўсе крыніцы нявольніцтва, вядомыя Русской Правде. Пад уплывам розных бытавых умоў, у эпоху Літоўскага Статуту 1529 г. адбываюцца некаторыя змены ў пытанні аб паходжанні нявольніцтва. Адны крыніцы нявольніцтва ў гэты час згубілі сваё значэнне, другія атрымалі іншую формулёўку. У пэўных выпадках практыка жыцця не дапусьціла ўзнікнення нявольніцкага стану ў якасці вечна залежнага становішча. Гэта сьведчыць аб тым, што інстытут нявольніцтва ў XV і ў першай чвэрці XVI ст. падлягаў некаторым зьменам, дзякуючы якім асобныя крыніцы нявольніцтва, эпохі Русской Правды адпалі, ці захавалі свой часовы характар.

І ў эпоху Літоўска-Беларускае дзяржавы, палон, як крыніца нявольніцтва, захоўвае сваю сілу, і, пэўне, мае яшчэ

²⁴) Статут 1529, V, 8; IV, 1; XI, 6, 12; XII, 8.

²⁵) Статут 1529, V, 17; XI, 13.

²⁶) Статут 1529, XI, 5, 6, 9, 11, 12.

²⁷) Статут 1529, XI, 5, 6, 7, 10.

²⁸) Статут 1529, XI, 14; XIII, V.

большае пашырэнне, калі прыняць пад увагу тое напруджанае знадворнае становішча, у якім знаходзілася ў XV ст. Літоўска-Беларуская дзяржава. Літоўскі Статут першай рэдакцыі ў сваім імкненні ахапіць юрыдычнымі нормаў ўсе зьявы жыцця, паколькі ў апошніх адбіваліся інтарэсы земляробае клясы, зразумела, павінен быў зафіксаваць і гэтую крыніцу нявольнага стану. У гэтых адносінах Літоўскі Статут 1529 году запоўніў тую прагаліну, якая была ў Русской Правде. Для тых, хто складаў Літоўскі Статут палон зьяўляецца другой прычынай нявольніцтва: „которыя полоном введены з земли неприятельское“¹⁾).

Нявольніцтва—юрыдычны стан насьледнага характару. Дзеці нявольнікаў, натуральна, зьяўляюцца нявольнікамі, і гэта не выклікала ніякіх сумненняў у эпоху Русской Правды. Трэба сказаць, што ў Русской Правде няма простага памінаньня аб гэтым, але ўскосна ўсё-ж такі гаворыцца ў адным з артыкулаў, дзе справа ідзе аб апецы. Згодна гэтаму артыкулу, апыкун за сваю дзейнасьць па загадваньні і захаваньні адданае яму ў апеку маемасьці атрымлівае ўзнагароду „от челяди плод или от скота“. Стан бацькоў перадаецца дзецям. Дзеці зьяўляюцца такімі самымі вечнымі нявольнікамі, якімі былі іх бацькі²⁾. Зразумела, гэтае палажэньне захавала сваю сілу і на будучы час. Пры разглядзе спраў, узбуджаных нявольнікамі аб вызваленьні іх з няволі, урадоўцы прымалі пад увагу паходжаньне нявольніка, і калі бацькі гэтага чалавека ня былі нявольнікамі, дык яго адпускалі на волю. Таксама, пры разглядзе справы, узбуджанай у 1520 г. адным прыгонным аб вольнасьці, стараста Дарагіцкі і Слоніўскі вырашыў гэтае пытаньне на карысьць гэтаму чалавеку на тэй падставе, што матка пазывальніка („истца“) „не была замужем за паробком і не венчалась с ним“³⁾. Баярыня Маса Падзейковіча ўзбудзіла ў 1517 г. справу аб звароце ёй яе дзеверам Якубам Станьковічам: „челядь невольную мужа моего, отчизны детей моих, на имя Янца, а Говенца, а Микутя Станюсовых детей и тежь Доротины дети, на имя Мажуту, а Матуля, а Зофейку“⁴⁾. Слоніўскі дзяржаўца, упэўніўшыся, што ісьціца мае права на ўладаньне вышэйназванай чэлядзьдзю нявольнай, здаволіў яе іск. Зусім зразумела, што тыя, хто складаў першы Статут знайшлі мэтазгодным зафіксаваць і гэтую адзіную крыніцу нявольнага

¹⁾ Статут 1529, XI, 13.

²⁾ Р. Пр., § 111.

³⁾ Р. И. Б., т. XX, кн. III, № 160.

⁴⁾ Р. И. Б., XX, к. I № 357.

стану: „невольниками становятся те, кто з невольных ся родят“⁵⁾).

Згодна поўнай рэдакцыі Русской Правды⁶⁾, той, хто „поймет робу а без ряду“, робіцца поўным халопам. На падставе гэтага артыкулу можна зрабіць справядлівае заключэньне, што не заўсёды шлюб з нявольніцай цягнуў за сабою нявольніцтва для яе мужа. Але ў тым выпадку, калі вольная жанчына брала шлюб з нявольнікам, натуральна яна трапляла ў юрыдычна-нявольнае становішча. Гэта было зусім зразумелым для складальніка Русской Правды. Жыцьцёвая практыка, напэўна, не стварала ніякіх спрэчных пытанняў, і зусім зразумела, што ў Русской Правде аб гэтым не паміналася. Пры вытлумачэньні артыкулу Русской Правды, у якім паказаны ўмовы, пры якіх вольны чалавек, бяручы шлюб, можа зрабіцца нявольным, можна зрабіць пэўны вывад,—што шлюб вольнага чалавека з нявольным і наадварот, пры пэўных умовах, цягне за сабою няволю для вольнага раней чалавека. У эпоху Літоўска-Беларускае дзяржавы гэтая крыніца нявольніцтва павінна была атрымаць яшчэ больш шырокае ў інтарэсах рабаўласьнікаў тлумачэньне. Зямляўласьнікам патрэбны былі нявольнікі, як гаспадарчая сіла, і зусім зразумела, што ўмоўныя адносіны, пры шлюбе вольнага чалавека з нявольніцаю, павінны былі зьнікнуць. Практыка жыцця рабіла свой уплыў у гэтым кірунку. Шлюб чалавека вольнага з нявольным, як агульнае правіла, прыводзіў чалавека вольнага ў нявольнае юрыдычнае становішча. Судовая практыка пачатку XVI ст. добра ведае нявольніцтва вольнай жанчыны з прычыны шлюбу яе з парабкам⁷⁾. Бытавая практыка знайшла ў Статуце 1529 году сваё юрыдычнае афармленьне. Згодна Статуту „иж хто-б ведаючи жонку неволную, хотя человек волный, посяг, тогда и сам в неволю мает быти и дети их, будь мужского стану або женского; тым-же обычаем и жонка мает быти, ежели бы за неволного пошла ведаючи, тоды и сама в неволю поддается и дети их“⁸⁾. Статут, прызнаючы, што шлюб вольнага з нявольным вядзе за сабой няволю як для аднаго з пабраўшыхся, так і для іх патомства, аднак зрабіў заўвагу, што гэта магчыма толькі ў тым выпадку, калі вольны чалавек браў шлюб „ведаючи“ нявольны стан другога. З заўвагі Статуту можна зрабіць адпаведны вывад.—У тым выпадку, калі хто-небудзь вольны згаджаўся на шлюб з нявольным і ня ведаў аб юрыдычным становішчы апошняга,—гэты шлюб ня пры-

⁵⁾ Статут 1529, XI, 13.

⁶⁾ Р. Пр., § 120.

⁷⁾ Р. И. Б., XX, кн. III, № 160.

⁸⁾ Статут 1529, XI, 13.

водзіў вольнага чалавека ў стан нявольніка, бо ў даным выпадку аднаму з пабраўшыхся невядома было нявольнае становішча другога: таму такі шлюб не цягнуў за сабою ніякіх абмоўных вынікаў для юрыдычнага становішча вольнага чалавека.

Русской Правде вядома добравольнае ўступленьне ў халопства,—шляхам самапрадажы. Русская Правда вымагае толькі выкананьня ўмоў, каб такі акт добравольнае адмовы ад сваёй волі адбываўся ў прысутнасьці сьведак і княскага чыноўніка, які пры гэтым атрымліваў адпаведную пошліну („еже кто то купить хотя и до полугривны, а послухы поставитъ, и нагату дастъ перед самым холопом а не без него“) ⁹⁾. Вымагаючы прысутнасьці сьведак і княскага чыноўніка, як умовы, без якой самапрадажная ўгода ня можа мець ніякага значэньня, Русская Правда выстаўляе таксама вымаганьне, каб самапрадажная ўгода адбывалася абавязкова ў прысутнасьці самога халопа. Статут 1529 году трымаецца таго самага погляду. Праўда, статут 1529 году, дапускаючы добравольнае ўступленьне ў халопства, ставіць пры гэтым пэўныя абмежаваньні. Статут не дапускае такіх умоў пры самапродажы ў няволю, якія прымушалі-б вольнага чалавека, насупэрак яго ўласнаму жаданьню, зрабіцца нявольнікам: калі хто-небудзь прадае сябе, або вольнага чалавека, або сваіх дзяцей у няволю ў часе голаду, дык такі акт ня мае юрыдычнае сілы. Такое нявольніцтва носіць часовы характар. Праз год той, хто прадаўся або прадаўсвайго сына ў няволю, мае, права, „пенязей набывши“, зьвярнуць гаспадару запрадажную суму, пасля чаго ён—зноў вольны чалавек. Зразумела, у тым выпадку, калі вольны чалавек, трапіўшы ў няволю пад уплывам бытавых умоў, ня мог здабыць патрэбнае сумы грошай, дык ён павінен адпрацаваць, паводле прынятага ў Статуце разьліку, атрыманую ім суму ¹⁰⁾. Статут таксама не дапускае нявольніцтва з прычыны нявыплаты доўгу. Вольны чалавек, зьвязаны даўгавымі абавязанасьцямі з другой асобай, можа адпрацаваць пазычаную суму грошай, бо паводле Статуту „за жадный выступ“ ніхто ня можа зрабіцца нявольнікам ¹¹⁾.

Зразумела, Статут захоўваў за гаспадарамі права распараджацца сваімі нявольнікамі па сваім уласным жаданьні, як сваёй маемасьцю ¹²⁾.

У кнігах судовых спраў Літоўскае Мэтрыкі даволі часта трапляецца тэрмін „чэлядь невольная отчизная“, „жонка от-

⁹⁾ Р. Пр., § 119.

¹⁰⁾ Р. И. Б. XX, III, № 90; Статут 1529, LI, II.

¹¹⁾ Статут 1529, XI, 7.

¹²⁾ Статут 1529, XI, II.

чизная“. Тэрмін „отчизный“ у дапасаваньні да чэлядзі нявольнай азначае старадаўнюю прыналежнасьць таго ці іншага нявольніка да данага гаспадара чэлядзі нявольнай, незалежна ад таго, якім чынам мог утварыцца сам нявольны стан. Так, гаспадарскі слуга Задвэйскі Петрюк Кгежэліс вымагаў звароту чэлядзі нявольнай, якая ўцякла да гаспадарскага двара пад протэктарат мясцовага дзяржаўцы. Ёсьцец ня мог прывесці ніякіх довадаў нявольнага стану зьбегшага чалавека, за выключэньнем толькі аднаго аргумэнту: „то челядь моя невольная отчизная, тую челядь мели предки мои, дед и отец мой мел, и я аж до сих часов вжо с 40 лет тую челядь держал“. Відавочна, па думцы ісца факт знаходжаньня пэўнае асобы ў стане прыналежнасьці да нявольнай чэлядзі на працягу многіх гадоў, ужо дзякуючы даўнасьці тэрміну сьведчыць аб юрыдычным нявольным стане такога чалавека¹³⁾. Праўда, у даным выпадку ісцу ня ўдалося вярнуць да сябе зьбеглую чэлядзь нявольную, бо чэлядзь змагла давесці сваё вольнае паходжаньне. Тэрмін „отчизный“ азначае наогул уласнасьць. Пры разглядзе справы ў 1516 г. паміж Ганнай Валчковіч і баярыняй Доняй Мацовіч адносна жонкі нявольнай Кацярыны, разам з яе дачкой, адказчыца даводзіла, што „тая жонка властная моя отчизная невольная“. Само нявольніцтва ўзьнікла дзякуючы даўнасьці тэрміну. Ёсьціца даводзіла, што першы яе муж „отдал тую девку слуге своему на службу“. Апошні дзякуючы адсутнасьці сродкаў „заставил тую женку отцу тое боярины Михну Юрковичу у полторе копе грошей“. Сама жонка служыла, як і раней, да гэтага часу ў баярыні і „теперь пришла“ да пані Якубовай Валчковіч, а „другая дочка засталася там у тое боярины“¹⁴⁾. Такім чынам, абодвы бакі імкнуліся заўладаць нявольнай жонкай, спасылаючыся на факт даўнасьці ўладаньня, але не даводзячы, аднак, факту нявольнага паходжаньня апошняй. Узьнікненьне нявольнага стану, з прычыны даўнасьці тэрміну, без устанаўленьня самага моманту нявольнасьці, было агульна-пашыранай зьявай бытавога характару. Юрыдычнае значэньне гэтае зьявы не выклікала ніякіх сумненьняў у тагочасным шляхецтве. Зусім зразумела, што ў Статуце 1529 году ўзьнікненьне нявольніцтва з прычыны даўнасьці тэрміну знайшло сваё юрыдычнае аформленьне. Статут 1529 г. лічыць нявольнікам таго, хто „здавна в неволи суть“¹⁵⁾. Прымаючы пад увагу, што Статут ведае земскую даўнасьць, працягам у 10 год, можна на падставе гэтага зрабіць дапушчэньне, што нявольніцтва магло ўзьнікнуць

¹³⁾ Р. И. Б. XX, I, № 188.

¹⁴⁾ Р. И. Б. XX, I, № 299.

¹⁵⁾ Статут 1529, XI, 13.

праз 10 год, калі слуга выконваў у дварэ ўласніка абавязкі на правах чэлядзі нявольнай.

Нявольніцтва магло ўзнікнуць і па суду. Узьнікненне нявольніцтва з прычыны судовае пастановы было вядома Русской Правде, паводле якой злосны даўжнік „ожели пропнется или пробиется, а в безумии чюжь товар потратить, то како любо тем, чьи тых куны, ждут ли ему, продадут ли его, своя ім воля“¹⁶⁾. Русская Правда ставіла перад крэдыторам альтэрнатыву, прадаць у няволю купца-банкрута, ці чакаць, дазволіўшы яму рату ў выплаце доўгу. Зразумела, самы факт банкруцтва трэба было давесці на судзе. Русская Правда гаворыць толькі аб банкруцтве купца. Даўжнікоў з другога стану Русская Правда абыходзіць, але, зразумела, што на ўсіх асоб вольнага стану пашыралася чыннасьць гэтага артыкулу. Пэўна немаемасным даўжніком, ня купцом, не давалі раты. Такія асобы, як зусім справядліва заўважае В. И. Сергеевич, падлягалі ва ўсякім разе продажы ў няволю¹⁷⁾. Крэдытор ня мог зрабіць іначай з злосным банкрутам ня купцом, бо такі банкрут ня меў звычайна ніякіх надзей у будучым знайсці патрэбныя сродкі, каб вярнуць свой доўг. Русская Правда сурова карае злосных банкрутаў. Гэтым самым яна становіцца на бок капіталістых. Зусім іначай Русская Правда адносіцца да нязлосных немаемасных даўжнікоў. Выпадковае банкруцтва магло ўзнікнуць з прычыны розных акалічнасьцяў, часта дзякуючы стыхійным няшчасьцям, і зусім зразумела, што ў такіх выпадках банкрутаў нельга было караць вечнай няволяй. Русская Правда ў такім выпадку дазваляла рату такому банкруту ў выплаце ім доўгу¹⁸⁾. У эпоху першага Статуту ўжо невядома вечная няволя, як кара за невыкананьне ўзятых на сябе даўгавых забавязанасьцяў. Эканомічнае жыцьцё зрабілася значна больш складаным і тым самым павялічыла магчымасьці даўжніку знайсці сродкі для выплаты свайго доўгу. Зямляўласьнікі, прымаючы на сябе даўгавыя забавязанасьці, забясьпечвалі свой доўг заставай людзей, ці запісвалі частку атчызнага маёнтку, або распрадавалі свае статкі, ці ўводзілі ва ўладаньне маёнткамі, ці іх часткаю ў разьмеры сумы свайго доўгу¹⁹⁾. У даным выпадку разумеліся асобы прывілеяваныя, якія ўладалі маемасьцю і таму мелі магчымасьць выплаціць свой доўг. Аднак, у судовай практыцы эпохі першага Статуту маглі быць адказчыкамі па даўгавых забавязанасьцях і

¹⁶⁾ Р. Пр. § 68.

¹⁷⁾ Сергеевич. Русские Юридические Древности, т. I, изд. 2-е. СПб. 1902, стр. 148.

¹⁸⁾ Р. Пр., § 68.

¹⁹⁾ Р. И. Б. XX, I, № 66, 216, 492; II, 42, 232.

вольныя людзі простага стану, якія ня мелі адпаведнае нярухомае маемасьці. У такім выпадку, калі была даведзена немаемаснасьць, яны выдаваліся галавой, у чым можна пераканацца з наступнага прыкладу: два чалавекі—людзі гаспадарскага баярына Пятра Яновіча павінны былі выплаціць баярыну Станіславу Добковічу „за некоторое злодейство 50 коп грошей“. Паводле адбыўшайся згоды яны былі забавязаны выплаціць ісцу 30 коп грошай, па 15 коп на кожнага ў тэрмін 1-га году. У вызначаны тэрмін адзін адказчык выплаціў 14 коп грошай, а другі ня здолеў унесці патрэбную суму. Дзяржаўца Слоні́мскі пастанавіў, што гаспадар няспраўных даўжнікоў абавязан быў „поставити его самого и с женою его со всеми статки шиею за тую 15 коп грошей Станіславу в руки подати“²⁰⁾. Калі гэтая судовая пастанова зусім ясна гаворыць аб тым, які лёс чакае асобу ў выпадку нявыплаты 15 коп грошай, дык з судовага выраку зусім ня відаць, што чакае другога даўжніка за нявыплату апошняй капы грошай. Праўда, у выпадку, калі падданыя ня выконвалі сваіх даўгавых забавязанасьцяў, доўг мог быць выплачаны іх гаспадаром. Так, землянін Якуб Ісдэбскі выплаціў „за люди Гостиловичы“ тую суму грошай, за якую „они были выданы у злодействе“²¹⁾. Зразумела, гаспадар не хацеў страціць сваіх нявольнікаў, як пэўную рабочую сілу і таму палічыў за лепшае выплаціць самому патрэбную суму грошай і тым самым паставіць сваіх падданных у поўныя даўгавыя забавязанасьці да самога сябе. Праўда, калі вольны чалавек прадаваўся ў няволю з прычыны нявыкананых даўгавых забавязанасьцяў, такая няволя мела часовы характар і цягнулася да таго часу, пакуль ён не адпрацаваў усю суму грошай. Статут 1529 году прыводзіць такі разьлік: год работы мужчыны ацэньваецца ў 12 грошай, калі пры гэтым крэдытор мог даць „мужику присевок на пожиток их“. У праціўным выпадку мужык адрабляў у год поў капы грошай, а жонка 12 грошай²²⁾. Статут паставіў таксама пытаньне аб тым, ці нясуць дзеці адказнасьць па даўгавых забавязанасьцях бацькоў у выпадку іх сьмерці да моманту адработкі імі ўсяго доўгу. Статут 1529 году разьвязвае гэтае пытаньне ў дадатным сэнсе. Неадроблены доўг пераносіцца на дзяцей: залежнасьць іх, у такім выпадку, спыняецца пасля выплаты імі ўсяго доўгу²³⁾.

Русской Правде вядомы пэўны від злачынства—забойства бяз усякае сваркі (свады). Значыць такое забойства было невыпадковым, а наўмысным. Русская Правда вельмі

²⁰⁾ Р. И. Б., XX, I, № 148.

²¹⁾ Р. И. Б., XX, II, № 234.

²²⁾ Статут 1529, XI, 7.

²³⁾ Там-жа, XI, 7.

сурова адносіцца да такіх забойц. Стаўшы на шлях аховы парадку і спакою, Русская Правда пастанаўляе, каб такія забойцы разам з жонкаю і дзецьмі выдаваліся „на поток и разграбление“²⁴⁾. Выдача за забойства „на поток и разграбление“ фактычна азначала тое, што забойца з усёю сваёю сям'ёю губляў свой вольны стан і рабіўся обельным халопам. Пры тых поглядах на злачынства і кару, якія сфармаваліся ў эпоху Русской Правды „поток и разграбление“ зьяўлялася найбольш цяжкаю караю.

У эпоху Літоўска-Беларускае дзяржавы агульныя прынцыпы карнае сыстэмы Русской Правды мелі сілу, як і раней. Выдача галавой злачынца за забойства, за якое апошні падлягаў кары сьмерцю, была агульна-пашыранай сыстэмай з той толькі розьніцай, што кара не пашыралася на жонку і дзяцей злачынцы, калі яны ня прымалі ўдзелу ў забойстве. Так, нехта Марцінец быў „выдан шиєю“ баярыну Мацку Федковічу, але „жона и дети“ яго засталіся вольнымі, бо яны ня прымалі ўдзелу ў злачынстве²⁵⁾. Сышчык Юшко Веневіч незаконна катаваў баяр Ейшышскай воласьці. Гэтае катаваньне скончылася сьмерцю некаторых баяр. Судовае сьледзтва пацьвердзіла правільнасьць узбуджанага абвінавачаньня з боку баяр. Вінаваты Юшко, згодна прыгавару быў выдан „за таковый его выступ и за головщины и за грабежи оных людей шиєю на ратушь“. Уся яго атчызная зямля, разам з чэлядзьдзю нявольнай, тым ня менш заставалася ў распараджэньні жонкі і дзяцей, якія былі абавязаны: „с того службу господарскую служить, бо они в том не винны, иж он з листом господарским ездил“²⁶⁾. Нельга, зразумела, ня бачыць у гэтых судовых пастановах значнага кроку наперад у разьвіцьці правасьвядомасьці тагочаснага шляхецтва. Статут 1529 году павінен быў падсумаваць папярэднюю судовую практыку. Статут дазваляе аддачу ў вечную няволю злачынца, калі зробленае ім злачынства цягне за сабой кару сьмерцю. Статут дапускае замену кары сьмерцю вечнай няволяй і формулюе гэтую крыніцу нявольніцтва так: „третье коли бы на смерть сказаны кому окроме зодейства“²⁷⁾.

Літоўска-беларускае шляхецкае права, паколькі апошняе знайшло больш-менш пэўны адбітак у Статуце першай рэдакцыі, скараціла агульны лік крыніц нявольніцтва ў параўнаньні з Русской Правдой. Эпоха Літоўскага Статуту ўжо ня ведае халопства „по тиунскому ключу без ряда“, што

²⁴⁾ Р. Пр., § 5.

²⁵⁾ Р. И. Б., XX, I, № 36.

²⁶⁾ Р. И. Б., XX, I, № 97.

²⁷⁾ Статут 1529, XI, 13.

яшчэ дапускаецца паводле Русской Правды²⁸⁾). Таксама скаро-чаны і іншыя крыніцы нявольніцтва. Позицыя, якую заняў Статут першай рэдакцыі ў адносінах нявольніцтва, зусім зразумела. Статут толькі зафіксаваў практыку таго часу, але, апроч таго, і ўнёс у яе пэўныя папраўкі. Папраўкі гэтыя можна вытлумачыць тым, што нявольніцтва пачынала рабіцца гаспадарча нявыгодным, і таму патрэбна было ўнесці ў самы інстытут пэўныя змены. Нявыгоднасьць самага інстытуту нявольніцтва была зусім зразумела, бо к гэтаму часу рэзка змянілася соцыяльна-політычнае становішча вясковага насельніцтва, рабочая сіла якога зусім здавальняла ўсе гаспадарчыя патрэбы зямляўласніка.

Высьветліць колькаснае пашырэнне нявольніцтва на землях прыватных уласнікаў зьяўляецца немагчымым. У распараджэнні дасьледчыка няма прыватнаўласніцкіх інвэнтароў, у якіх пералічалася-б уся рабочая сіла маёнтку.

У гэты час апублікавана толькі невялікая колькасць інвэнтароў велікакняскіх маёнткаў, якія сьведчаць, аднак, што колькасна нявольніцтва было нязначным. Можна думаць, што і ў прыватнаўласніцкіх маёнтках колькасць нявольнікаў была нязначная. У прыватнаўласніцкіх маёнтках чэлядзь нявольная складала толькі патрэбную катэгорыю хатніх слуг. Што да эксплёатацыі фальварку, дык апошняя адбывалася з дапамогаю так званага цяглага вясковага насельніцтва, якое сядзела на землях абшарніка і фактычна было ў яго пад прыгонам. Эксплёатууючы рабочую сілу вясковага насельніцтва, зямляўласнік меў яе ў такой выстарчаючай колькасці, якая задавальняла ўсе яго гаспадарчыя патрэбы.

III.

Нявольніцкі стан—стан спадчынны. Гаспадар нявольніка мае права распараджацца ім па сваім жаданьні, як нейкаю рэччу, мае права забіць яго. Зразумела, што ў тым выпадку, калі нявольнік адпускаўся на волю,—гэты акт павінен быў быць замацаваным пэўным юрыдычным докумэнтам, без якога водпуск на волю ня меў-бы ніякага значэння. Выданы гаспадаром докумэнт павінен быў пасьведчыць вольнасьць былога чэлядзіна. Такія докумэнты, зразумела, мелі юрыдычную сілу, пры разглядзе розных іскаў, што датычыліся чэлядзі нявольнай. Пры разглядзе іску, што быў прад'яўлены баярыну Станковічу жонкаю Варфаламея Подзейковіча, у тым, што ён даў прытулак бегламу парабку, аднак высьветлілася, што парабак, аб якім узбуджаны быў іск, быў пра-

²⁸⁾ Р. Пр., § 121.

даны Яцку Івашковічу, а апошні „пустил его на волю вместе с детьми его“. Слонімскі дзяржаўца, які разглядаў гэтую справу, мусіў лічыцца з прад'яўленым дакумэнтам, які пацвярджаў вольнасьць адказчыка, і ў іску адмовіў¹⁾.

Водпуск на волю мог адбыцца і паводле тэстамэнту. Баярын Слонімскі Войтко Юшковіч адпусьціў на волю „четыре человека братеники на имя Майтековичи, которые были в него в неволи“. Праўда, вызваленыя нявольнікі пераводзіліся ў стан цяглых людзей з перадачай былых халопаў яго жонцы, з распараджэньнем ім службыці „по тому, как и иные люди тяглые служат“²⁾.

Гэты выпадак вельмі характэрны, бо ён зусім стала сьведчыць аб тым, што цяглая служба, з гаспадарчага погляду, была выгаднейшай, чым служба нявольнікаў, і таму гаспадары імкнуліся да колькаснага павялічэньня сваіх цяглых людзей.

Чэлядзь нявольная магла звольніцца ад халопства па суду, калі толькі суд даводзіў факт яе вольнага паходжаньня. Вельмі магчыма, што земляўласьнікі імкнуліся павялічыць кадры сваёй чэлядзі нявольнай, перарабляючы сваіх дворных слуг—чэлядзь вольную—у чэлядзь нявольную. Падставай для гэтага, пэўна, зьяўлялася даўнасьць знаходжаньня на службе на правах чэлядзі нявольнай. Іншы раз такія факты высьвятляліся пры разглядзе судовых іскаў. Баярыня Марына Мацевіч прад'явіла іск да сваёй нявесткі Ядвігі, вінавацячы яе ў тым, што яна заўладала яе ключніцай Даротай. У іску баярыні было адмоўлена, бо суд давеў, што Дарота—„девка вольная“ і можа „по своей воли, кому хотя, тому служить“³⁾.

Чэлядзь нявольная магла быць вызвалена з нявольнага стану па суду і ў тым выпадку, калі асоба, якая лічыла сябе вольнай па сваім паходжаньні, узбуджала справу аб вольнасьці перад адпаведнымі інстанцыямі і здолела давесьці вольнасьць свайго паходжаньня. Калі парабак Левонец узбудзіў справу аб сваёй вольнасьці, дык свае доказы ён грунтаваў на тым, што яго матка была вольная. З тае прычыны, што асобы, якія прад'яўлялі правы на Левонца, як чэлядзіна, не маглі даць пэўнага адказу на запытаньне Дарогіцкага старасты, „если бы матка его была за паробком их и венчалася с ним“, дык стараста знайшоў магчымым вызваліць Левонца „с тоей неволи: маеть он, кому хотя и служить“⁴⁾.

1) Р. И. Б., XX, I, № 326.

2) Там-жа, I, № 339.

3) Там-жа, I, № 16.

4) Там-жа, XX, III, № 160.

З нявольніцкага стану можна было вызваліцца, даўшы заступніка на сваё месца. Так, староста Слоні́мскі і Дарагі́цкі вызваліў з няволі, згодна ўзбуджанаму хадайніцтву, чаладзі́на Мацуту, які купіў на сваё месца парабка Войтка Жука. Праўда, парабак, што звольніўся такім чынам, ня меў магчымасьці пайсьці, куды яму хацелася. Ён павінен быў „волостную землю взявши господарю его милости служить“⁵⁾. Калі ісьцец не прадстаўляў докумэнтаў, што сьведчылі нявольны стан прадмету іску, ён заўсёды праігрываў справу, а аб’ект іску атрымліваў волю.

Задвейскі намесьнік прызнаў жанчыну Кахну вольнай. Дзяржаўца Слоні́мскі знайшоў прыгавар правільным і пацьвердзіў апошні, бо ісьцец не прадставіў к вызначанаму тэрміну купчага лісту, якога ў яго ня было ў момант разгляду справы аб вольнасьці. Дзеля таго судзьдзя знайшоў магчымым пастанавіць: „тую жонку есьмо с права на волю пустили“⁶⁾. У бытавой практыцы XV і першай чвэрці XVI стагодзьдзя вядомы выпадкі, калі вольныя людзі, на працягу многіх гадоў працавалі, як чэлядзь нявольная, на сваіх гаспадароў. Калі такія асобы, лічачы сябе вольнымі, узьнімалі іск аб вольнасьці,—большаю часткаю іх іск задавальняўся. Судовая практыка замацавала цэлы шэраг такіх іскаў аб вольнасьці. Так, калі чэлядзь нявольная Петрыка Кгежэліса зьбегла пад ахову гаспадарскага Задвейскага намесьніка, і Петрык падаў іск аб звароце беглага чаладзі́на, дык пры разглядзе справы на судзе высьветлілася, што ісьцец незаконна на працягу 40 год трымаў зьбеглых халопаў на правах чэлядзі нявольнай. На гэтай падставе дзяржаўца пастанавіў лічыць іх вольнымі: „вольни, кому усхотятъ, тому служатъ, а он не маєт их искати, а они пенязей на них смотрети“⁷⁾.

У судовай практыцы ўзьнімалася таксама пытаньне аб тым, ці зьяўляюцца дзеці нявольніцы нявольнымі людзьмі, калі яны радзіліся ад вольнага бацькі. Гэтае пытаньне ўжо стаяла перад законадаўствам у эпоху Русской Правды. Апошняя ўстанавіла, што дзеці нявольніцы пасьля сьмерці іх бацькі—вольнага чалавека—ня маюць права на спадчыну, але за тое яны, разам з маткаю, атрымліваюць волю⁸⁾. Судовая практыка эпохі Літоўскага Статуту трымалася таго самага погляду. Яна прызнавала, што дзеці, якія радзіліся ад „жонки невольной“ і вольнага шляхціча, не зьяўляюцца нявольнікамі, але такія дзеці, як незаконнанароджаныя ня маюць праў на спадчыну. Так, калі разглядаўся іск Слоні́мскага

⁵⁾ Р. И. Б., XX, III, № 90.

⁶⁾ Р. И. Б., XX, I, № 331.

⁷⁾ Р. И. Б., XX, I, 188.

⁸⁾ Р. Пр., § 110.

баярына Андрэя Івашковіча з нявесткамі, прад'яўлены дзецям іх дзядзі Кандрата, што радзіліся ад „жонкі невольной“ і ўладалі да моманту падачы іску часткаю яго маёнтку,—Слонімскі дзяржаўца Ян Мікалаевіч Радзівіловіч адмовіўся прызнаць дзяцей Кандрата „паробкамі невольнымі“, як хачела таго супраціўная старана, але ў той-жа час ён задаволіў іск баярына з нявесткай аб маемасьці, якая знаходзілася ва ўладаньні дзяцей Кандрата. Паводле судовае пастановы дзеці Кандрата былі пазбаўлены праў на адпаведную частку спадчыны. У той-жа час дзеці Кандрата атрымалі права пакінуць тыя землі „з іх влостнымі статкі, кром жита и ярин сеяных и тех молочаных и иных статков домовых дядка их Кондратавых“⁹⁾. Пастанова судзьдзі зусім лёгічна. Калі дзеці Кандрата па сваім паходжаньні ня маюць права на ўладаньне зямлёй, дык яны ня могуць карыстацца і тэю маемасьцю і тымі прыбыткамі, што даваў ім маёнтак Кандрата.

Калі чэлядзь нявольная належыць зямляўласьніку, дык на ім ляжыць абавязак даваць сродкі на яе пражыцьцё. Дзеся таго, калі гаспадар не знаходзіў магчымым карміць сваю чэлядзь нявольную і выганяў яе з дому, што, зразумела, магло толькі здарацца ў цяжкія галодныя гады, дык у выніку такога ўчынку гэтая чэлядзь лічылася ўжо вольнай. Літоўскі Статут 1529 году трымаецца таго самага погляду і ясна яго формулюе—„хто чэлядь свою невольную в голод выбил з двора прочь, не хотячи их переховывати, а они бы ся сами голод перекормили, таковые вжо не мають быть невольными, але волными“. Аднак, статут вымагаў, каб чэлядзь нявольная выконвала некаторыя правілы, якія маглі-б пацьвердзіць той факт, што яна прымушана была пакінуць свайго гаспадара. Паводле статуту, выгнаная чэлядзь павінна была заявіць аб сваім выгнаньні земскаму ўраду: „враднику в повете“, а ў гарадох „в раду местскому, бурмистру, або мещанам, иж их выбил“. Земская адміністрацыя павінна была паведаміць гаспадара халопа аб зробленай ёй заяўцы. Калі-ж і пасьля гэтага заяўкі гаспадар не захацеў бы іх харчаваць, дык у такім выпадку „она челядзь вжо вечно мает быти волна“¹⁰⁾.

Ва ўсіх вышэйпералічаных выпадках водпуск на волю чэлядзі нявольнай быў фактычна магчымым толькі пры згодзе зямляўласьніка. Аднак, Статут ведае выпадкі, калі нявольнікі маглі зрабіцца вольнымі і бяз згоды гаспадара. Гэта здаралася ў тым выпадку, калі халопы хрысьціянскага веравы-

⁹⁾ Р. И. Б., XX, I, № 98.

¹⁰⁾ Статут 1529, XI, 12.

знання прадаваліся яўрэям і татарам. У гэтым выпадку ваяводы, старасты і дзяржаўцы, праканаўшыся, што чэлядзь была прадана яўрэям і татарам, павінны былі вызваліць „з неволи каждого хрестьянина от жида, або от татарина“. Праўда, халопы, што былі куплены на вечнасьць, або разділіся ад купленай нявольніцы, павінны былі працаваць 7 год на сваіх гаспадароў і па сканчэньні 7 год маглі быць адпушчаны на волю. З гэтага правіла Статут 1529 году зрабіў толькі выключэньне для тых надарэньняў татарам, што былі даны пры каралі Казіміры, Аляксандры і Жыгімонце I да часу выданьня статуту. Калі пры такіх надараных дварох знаходзілася нявольная чэлядзь, дык такія татары зямляўласьнікі захоўвалі за сабою права ўладаць чэлядзьдзю ¹¹⁾.

IV.

Чэлядзь нявольная складае непадзельную частку таго ці іншага зямельнага ўладаньня. Яна зьяўляецца той рухомаю маемасьцю, якая знаходзіцца пры маёнтку. Дзеля таго, калі вялікія князі надаралі каго-небудзь землямі на тых ці іншых юрыдычных умовах, дык разам з зямлёю ў распадражэньне гаспадара пераходзіла і тая рабочая сіла, у тым ліку і чэлядзь нявольная, якая знаходзілася пры маёнтку. Шматлікія надараньні, што захаваліся ў докумэнтах, выразна сьведчаць аб гэтым. Паколькі нявольнікі складаюць непадзельную частку ўсіх прыбыткаў таго ці іншага маёнтку, дык звычайна, калі пры якім-небудзь маёнтку, якім надараліся зямляўласьніку, былі і нявольнікі, яны пералічаліся ў сьпісе розных іншых прыбыткаў. Зусім зразумела, што прысутнасьць нявольнікаў у тым ці іншым маёнтку заўсёды адзначаецца. Нявольнік, як рабочая сіла прыносіць не малы прыбытак, і фактам пералічэньня вызначаліся і правы гаспадара маёнтку на нявольнікаў.

Зямельныя ўладаньні ў XV і пачатку XVI стал. ужо падлягалі значнай мобілізацыі. Шляхецкія прывілеі формальна замацавалі права за зямляўласьнікамі распадраджацца іх зямельнаю маемасьцю ў пэўных юрыдычных нормах. Калі пры продажы зямлі кожны зямляўласьнік мог прадаць толькі адну трэцюю частку зямлі ¹⁾, дык, з другога боку, кожны гаспадар рухомае маемасьці, у тым ліку і нявольнікаў, меў права распадраджацца імі па сваім ўласным жаданьні. І гэта зусім стасавалася з сутнасьцю зямельнага права таго часу. Ужо ў Кнізе Данін Казіміра памінаецца аб надараных вялі-

¹¹⁾ Статут 1529, XI, 6.

¹⁾ Статут 1529, I, 16.

кім князем землях разам з чэлядзьдзю нявольнай. Прыватныя асобы, з свайго боку, маглі запісаць слугам сваю зямлю таксама разам з чэлядзьдзю нявольнай. Стараста Жамойтскі Ян Кезгайло запісаў палац Промядоўскі „з чэлядзьдзю і з людзьмі писарю свому Петку вечно и непорушно, за его службу“ ²⁾. Вялікі князь пацьвердзіў баярыну Віленскага павету, слуге ваяводы віленскага „Станиславу Гишейку дворище его на имя Сурьминовский с челядью“ ³⁾.

Паколькі чэлядзь зьяўляецца асобным відам рухомае маемасьці,—пры складаньні акту падзелу маёнтку, яна падзяляецца паміж двума ўласнікамі на роўныя часткі, як і іншая маемасьць, што належыць да маёнтку. Смаленскі баярын Івашка і Грышка Паўловічы падзялілі паміж сябе „село Долгомысльское и люди и челядь“ ⁴⁾.

Пры складаньні застаўнай угоды звычайна пералічалася сярод іншых прыбыткаў і чэлядзь нявольная, як складаная частка маёнтку. Князь Ф. Ф. Сакалінскі заставіў „на имя двор Городец совсим как ся в себе маеть и с пашней дворной и с челядью невольною и с животиною“ ⁵⁾. Чэлядзь нявольная разам з зямлёю магла ўносіцца ў тэстамэнт. Гаспадары, маючы права распараджацца сваёю маемасьцю, ніколі не забываліся распарадзіцца і сваімі нявольнікамі. Баярын Стецко Васкавіч запісаў сваёй жонцы Ганьне маёнтак Перасьвет з землямі, харомамі і чэлядзьдзю нявольнай з правам „мешкать“ у ім „до живота“, разам з правам „после живота“ запісаць сваё вена „в полтораста коп грошей, кому она хочет“ ⁶⁾.

Прыведзеныя вышэй даныя сьведчаць аб цеснай сувязі паміж чэлядзьдзю нявольнай і зямлёю і аб тым, што пры складаньні гаспадарамі тых ці іншых грамадзка-праўных угод, у адносінах да іх, чэлядзь нярухомае маемасьці нявольная не аддзялялася ад маёнтку. Зразумела, гэтая сувязь паміж чэлядзьдзю нявольнай і зямлёю не выключае магчымасьці заключэньня грамадзка-праўных угод, аб'ектам якіх зьяўляецца толькі чэлядзь нявольная, як прадмет, што належыць гаспадару на правах поўнае ўласнасьці. Чэлядзь нявольная, як поўная ўласнасьць гаспадара, яго рухомая маемасьць, магла зьяўляцца аб'ектам розных грамадзка-праўных угод. Чэлядзь нявольная перш за ўсё магла быць прадана. Гаспадар, пры складаньні адпаведнай купчай крэпасьці, выдаваў купчы ліст, які надаваў гэтаму акту юрыдычную сілу. Звы-

²⁾ Леонтович, Акты, № 27.

³⁾ Леонтович, Акты, № 103.

⁴⁾ Леонтович, Акты, № 263.

⁵⁾ Р. И. Б., XX, I, № 245.

⁶⁾ Р. И. Б., XX, III, № 9.

чайна, такі ліст павінен быў мець пячатку і подпісы сьведак. Адсутнасьць пячаткі або подпісаў давала падставу думаць, што гэты дакумэнт няправільны. Гэта прымушала адказчыка даводзіць на судзе іншымі данымі свае правы на ўладаньне чалядзінам. Пры разглядзе 18 сакавіка 1517 г. іску аб чалядзіне паміж жонкаю Варфаламея Подзейковіча і баярынам Якавам Станковічам адносна незаконнага ўладаньня чэлядзьдзю нявольнай, аказалася, што прадстаўленыя па данай справе лісты ня мелі пячатак і подпісаў сьведак, і таму былі прызнаны ня маючымі сілы. Адказчыку дана было права давесьці юрыдычную сілу гэтага дакумэнту, спасылкаю на сьведак. Праўда, сьведак і ня было, бо „все змерли“. Але з прычыны тэй, што адказчык меў магчымасьць спаслацца „на братію свою и сторонних людей, которым зведомо, как я тую челядь купил в мужа ее Болтроея“, Слонімскі дзяржаўца даў права ісьціцы абраць некалькі асоб у якасьці сьведак з ліку тых, на якіх спасылаўся адказчык, і пры дапамозе паказаньняў абраных асоб вырашыць спрэчную справу ⁷⁾).

Челядзь нявольная магла быць прадметам залогавае ўгоды з боку ўласьнікаў першай. Такія ўгоды былі вельмі пашыраны. Пры разглядзе ў 1516 г. справы аб даньні прытулку ⁸⁾ чэлядзі нявольнай, адказчык адводзіў ад сябе ўзбуджанае проці яго абвінавачаньне тым, што аб'ект іску, жонка нявольная, Кацярына, была аддана Олехнай Радзевічам свайму слуге Мацелю на паслугу. Апошні, „будучи в недостатку заставил тую жонку“ баярыну Міхну Юрковічу „у полторе коп грошей“ ⁹⁾).

Пры складаньні духоўніцы чэлядзь нявольная магла быць прадметам самастойнага тэстаманту, як рухомая маёмасьць. Так, баярын Войтка Юшковіч у 1517 г. адказаў сваёй жонцы „две девкі невольные“ ¹⁰⁾).

V.

Становішча чэлядзі нявольнай ужо ў эпоху Русской Правды было вельмі цяжкім. Зразумела, што ў халопаў выяўлялася тэндэнцыя—пакінуць свайго гаспадара і шукаць сабе прытулку дзе ў іншым месцы. Законадаўства Русской Праўды, ахоўваючы інтарэсы гаспадароў, павінна было мець на ўвазе магчымасьць зьбегу нявольнікаў і прымаць у судо-

⁷⁾ Р. И. Б., XX, I, № 326.

⁸⁾ Далей гэты прыём зьбеглага ўцекача і паданьне яму прытулку адзначаецца тэрмінам „прытулкадзяржаўства“.

⁹⁾ Р. И. Б., XX, I, № 299.

¹⁰⁾ Р. И. Б., XX, I, № 339.

вым парадку адпаведныя мерапрыемствы проці тых асоб, якія давалі прытулак такім зьбеглым нявольнікам. У выпадку зьбегу нявольніка, гаспадар абвяшчаў аб гэтым факце на рынку. Тыя асобы, якія далі прытулак нявольніку, павінны былі выдаць зьбеглага—яго гаспадару. У гэтым выпадку, за нявольнае прытулкадзяржаўства, гэтая асоба не плаціла ніякага штрафу. У тым-жа выпадку, калі, пасля трох дзён, зьбеглы халоп будзе знойдзены,—гаспадар мае права вярнуць яго да сябе, а асоба, што дала прытулак зьбегламу, абавязана выплаціць тры грыўні продажы ¹⁾. Русская Правда, ахоўваючы інтарэсы гаспадароў, забараняе таксама даваць есьці зьбеглым нявольнікам і паказваць ім дарогу. Калі гэта будзе зроблена, ня ведаючы аб тым, што тая ці іншая асоба зьяўляецца халопам, дык у гэтым выпадку чалавек, што даў пад'есьці нявольніку ці паказаў яму дарогу, не нясе ніякай адказнасці; у праціўным выпадку, калі зусім сьвядома чалавек дасьць зьбегламу нявольніку „хлеб или путь ему покажет“, паводле Русской Правды, ён, як нарушыўшы інтарэсы ўласьнікаў, абавязан заплаціць за халопа 5 гривен, а за нявольніцу 6 гривен ²⁾.

Ахова інтарэсаў гаспадароў была вядома і звычайнаму праву. Звычайнае права XV і пачатку XVI ст. ахоўвала інтарэсы гаспадароў незалежна ад таго, дзе нявольнікі знаходзілі сабе прытулак. Ужо ў шляхецкім прывілеі 2 мая 1447 году вялікім князем было дана шляхецтву абяцаньне ня прымаць у гаспадарскія маёнткі залежнае ад шляхты насельніцтва, як: людзей „данных, извечных, селенитых, невольных“. З свайго боку і прыватныя зямляўласьнікі бралі на сябе такія самыя абавязкі ³⁾. Судовая практыка XV і пачатку XVI ст. таксама павінна была ахоўваць інтарэсы прыватнага зямляўласьніцтва пры вырашэньні пытаньняў аб зьбегу чэлядзі нявольнай. Калі чэлядзь нявольная зьбягала пад ахову на панскі двор, дык яе гаспадар зьвяртаўся да гаспадара гэтага двора з просьбаю вярнуць зьбеглага халопа. У тым выпадку, калі пан ці яго ўпраўляючы не выдавалі зьбеглую чэлядзь нявольную, справа трапляла на разгляд мясцовага дзяржаўцы. На панскі двор Новкунішкі зьбегла „двое челяди невольных, жонка а девка“ ад баярына Міхаіла Відзімонтавіча. Апошні паслаў у здагон за чэлядзьдзю нявольнай свайго сына, які вымагаў ад намесьніка Новкунішскаго выдачы зьбеглай чэлядзі. Аднак, намесьнік адмовіў у выдачы яе.

¹⁾ Р. Пр., §§ 27, 34.

²⁾ Р. Пр., § 123.

³⁾ Владимирский-Буданов—Хрестоматия по ист. русского права Киев. 1888, ч. II, Привилей 1447 г., арт. 12.

Пасьля гэтага справа трапіла на суд Слонімскага дзяржаўцы Яна Мікалаевіча. На судзе пастаўленыя сьведкі пацьвердзілі правільнасьць іску з боку Міхаіла Відзімонтавіча. Вырак дзяржаўцы ад 11 красавіка 1516 г. запрапанаваў намесьніку знайсці зьбеглую чэлядзь, для чаго было вызначана тры рокі, г. зн. 12 тыдняў. У выпадку, калі чэлядзь нявольная ня будзе знойдзена, намеснік быў абавязаны заплаціць 10 коп грошай, і ўсе „шкоды“—матар’яльныя страты, памеры якіх вызначае сам гаспадар халопа. Апроч таго, гаспадару чэлядзі давалася права ўзбудзіць іск—„правом искати на том, в кого будеть мешкала тая челядь“⁴⁾. Праўда, справа магла і не даходзіць да суда. Паводле заявы зацікаўленай стараны, зьбеглая чэлядзь нявольная магла быць выдана па добрай згодзе. Гэтая добравольная выдача, пэўне, тлумачылася тым, што прыняўшы да сябе зьбеглых халопаў ня меў ніякае магчымасьці ўтрымаць іх у сябе. Пры разглядзе іску баярыні Аўдоцьці Промчэйковай да баярына Яна Якубовіча ў тым, што Якубовіч „гвалтам наехал на ее дом“, замкнуў яе „у клеть“ і ўзяў трох з чэлядзі нявольнай „на имя Настицу и иных две девки“, высьветлілася, што вышэй названая чэлядзь была ўласнасьцю Якубовіча, і што яна зьбегла да баярыні Аўдоцьці, якая сама „подле права тую жонку выдала перед теми сведками“⁵⁾.

У тым-жа выпадку, калі пачыналася справа аб прытулкадзяржаўстве чэлядзі, і адказная старана аспрэчвала іск,—пытаньне аб праве ўласнасьці на чэлядзь вырашалася пры дапамозе адпаведных купчых докумэнтаў або сьведак, знаёмых з гэтай справай, калі толькі самы купчы ліст ня выклікаў ніякіх сумненьняў (меў пячаткі і подпісы сьведак). Баярыня Балтрамеевая Подзейковіча падала скаргу на Якуба Станковіча, вінавацячы яго ў тым, што ён трымае яе „паробка наймя Яніса“ і не жадае яго выдаць. На судзе Слонімскага дзяржаўцы Яна Мікалаевіча Якуб заявіў, што ён ня трымае паробка Яніса незаконна, бо муж ісьціцы прадаў таго Яніса Яцку Івашковічу. Сам Яцко адпусьціў набытага нявольніка „на волю с детьми его“. І цяпер былы парабак жыве ў яго па добрай волі. Па запатрабаваньні судзьдзі былі прызначаны навочныя зводзіны. У пэўны дзень перад судзьдзёю зьявіўся Яніс, а таксама Якуб прадставіў купчы ліст. Купчы ліст паказаў, што Балтрамей Подзейковіч, муж ісьціцы, прадаў паробка Яніса. На гэтай падставе прыгаварам ад 18 сакавіка 1516 г. было адмоўлена ў выдачы паробка, які, як было даведзена, зьяў-

⁴⁾ Р. И. Б., XX, I, 235.

⁵⁾ Р. И. Б., XX, I, № 265.

ляўся вольным, і судзьдзя даў яму права ісьці, куды ён хоча і службыць, дзе захоча ⁶⁾).

Іскі аб прытулкадзяржаўстве чэлядзі нявольнай маглі ўзьнікнуць нават пры адсутнасьці аб'екту іску. Баярыня Альжбета Пятроўна падала іск на пісара староства Жамойцкага Станіслава Оленскага, вінавацячы яго ў тым, што ён даў прытулак зьбегламу чэлядзіну. Паводле слоў адказчыка, ён такога парабка ня меў. Пастановаю ад 7 красавіка 1517 г., суд даў права ісьціцы шукаць халопы, дзе яна знаходзіць патрэбным, а потым „взяты, где нашедши и держати все до права-жь“ ⁷⁾. Такая пастанова зусім справядліва. Ісьціца абвяшчае аб уцёках нявольніка, прад'яўляе іск бяз усякае падставы, але судзьдзя высьвятляе факт зьбегу і дае ісьціцы права шукаць нявольніка, і ў тым выпадку, калі яна яго знойдзе, трымаць яго ў сябе да канчатковага вырашэньня пытаньня на судзе.

Іскі аб прытулкадзяржаўстве чэлядзі нявольнай маглі прад'яўляцца і ў тым выпадку, калі ў ісцоў ня было ніякіх юрыдычных падстаў, калі самая справа ўзьнікала толькі ў парадку цяганіны па судох. Ужо вядомая нам Альжбета Пятроўна прад'явіла іск к таму самаму Станіславу Оленскаму ў тым, што ён незаконна „побрал ее челядь невольную на имя Тимашовы дети и что он тую челядь теперь держит“. Судовы разгляд справы давёў, што ня было ніякіх падстаў для гэтага іску, бо Станіслаў Оленскі ўладаў сваёй чэлядзьдзю на зусім законнай падставе ⁸⁾.

У тым выпадку, калі справа вырашалася на карысьць ісца, адказчык павінен быў вярнуць чэлядзь нявольную або, калі яе ня было ў яго маёнтку, павінен быў выплаціць кошт яе грашыма. Праўда, заместа грошай і чэлядзі ісцу можна было аддаць у яго поўнае распараджэньне сваіх людзей для паслуг.

Людзі пана Міхайлы Юравіча вывелі 18 чалавек чэлядзі нявольнай, што належала Дарагіцкаму баярыну Станку Буйвідовічу. Апошні пачаў справу ў судовым парадку. Суд, пастановаю ад 14 лістапада 1519 г., прысудзіў на карысьць ісца выплаціць 44 рублі за чэлядзь, або вярнуць чэлядзь, знайшоўшы яе. Паміж абедзьвюма старанамі адбылася згода, паводле якой ісьцец атрымаў на службу людзей „Андрея и Этка Довнаровичаў“ ⁹⁾.

Іншы раз іскі аб прытулкадзяржаўстве чэлядзі нявольнай ня мелі пад сабою ніякае юрыдычнае падставы. Баяры-

⁶⁾ Р. И. Б., XX, 1, № 326.

⁷⁾ Р. И. Б., I, № 356.

⁸⁾ Р. И. Б., I, № 356.

⁹⁾ Р. И. Б., III, № 4.

ня Духна, у 1521 г., з сваімі сынамі, узбудзіла іск проці сваёй роднай пляменьніцы, „сестричны своей рожоной“, у тым, што яна трымала ў сябе яе чэлядзь нявольную „на имя Ганицу Балашовну и з детьми ее“. Ісьцец паведаміў на судзе, што матка адказчыцы „пазычыла Ганицу на послугу дочце своей и сестре нашей Богдане Гриньковой Гавсовича в тот час, коли ее за него выдавала“. Пасьля таго матка вымагала звароту вышэйназванай чэлядзінкі, але гаспадыня адмовілася выдаць і трымала яе „до живота“. У часе выпыту адказчыца паведаміла, што яна нічога іншага ня ведае, апроч таго, што гэта яе „материзна“ і што ёй далі яе браты, калі яна выходзіла замуж. Яна нават ня чула, „если бы та челядь была позычаная“. Справу вырашылі на карысьць адказчыцы, ёй толькі прышлося прынесьці, для доваду сваёй правасьці, прысягу ¹⁰⁾).

Статут 1529 году, зразумела, павінен быў бытавую судовую практыку замацаваць сталымі юрыдычнымі нормаў. Паводле Статуту, калі-б які-небудзь „челядин, мужик або жонка невольная“ зьбеглі-б і якая—небудзь асоба, ведаючы, што „то чужая челядь, все же вказал им дорогу або хлеба дал, або в себе переховал“ і калі-б гэта было даведзена, дык такі чалавек павінен быў адшукаць чэлядзь нявольную. У тым-жа выпадку, калі ён яе ня знойдзе, дык павінен выплаціць кошт чэлядзі ¹¹⁾. У гэтых адносінах Статут 1529 году, таксама ахоўваючы інтарэсы зямляўласьнікаў, некалькі відазьмяніў адпаведныя артыкулы Русской Правды аб дапамозе зьбеглым халопам.

Літоўскі Статут 1529 году павінен быў таксама захапіць пытаньне аб прытулкадзяржаўстве. У тым выпадку, калі чэлядзь нявольная зьбягала да якога-небудзь іншага пана, называла сябе вольнай і гэты пан даваў ёй прытулак, дык іск аб звароце зьбеглых халопаў прадстаўляўся таму зямляўласьніку, у маёнтку якога знаходзіўся халоп. Толькі ў тым выпадку, калі пасьля дзвюх заявак дзяржаўца зьбеглай чэлядзі нявольнай не пажадае разглядзець справы, дык тады „таковый земенин маеть притягнен быти ку праву земскому“. Калі-ж на судзе высьветліцца, што гаспадар зьбеглага халопа раз або два прасіў аб здавальненьні яго іску і ўсё-ж-такі не атрымаў ніякага адказу, у такім выпадку за прытулкадзяржаўства „тот маеть навязать онного человека або челядина от того часу, как от него втекшы въ него мешкал, подле уставы тых прав“. Іншымі словамі: асоба, што дала прытулак халопу, абавязана зьвярнуць гаспадару

¹⁰⁾ Р. И. Б., XX, III, № 203.

¹¹⁾ Статут 1529, XI, 10.

тыя страты, што ён меў ад зьбегу свайго халопа¹²⁾. Зразумела, у тым выпадку, калі чэлядзь нявольная зьбегла пад ахову гаспадарскага дзяржаўцы, дык апошні павінен быў таксама разглядзець справу, і задаволіць ісца, калі справа будзе ўзьнята якой-небудзь асобай.

Статут першай рэдакцыі ахоўвае інтарэсы зямляўласнікаў. Статут ахоўвае законам недатыкальнасць як рухомае, так і нярухомае маемасці зямляўласніка. Ідучы на спатканьне патрэбам жыцця, Статут павінен быў сфармаваць законодаўчым парадкам тую практыку, якая ўжывалася пры прад'яўленьні іску аб выдачы чэлядзі нявольнай. Як агульнае правіла, Статут трымаецца таго погляду, што зьбеглы чэлядзін ня можа мець ніякага прытулку, і павінен быць зараз-жа выданы. У праціўным выпадку нявыдача зьбеглага чэлядзіна зьяўляецца парушэньнем закону, і вінаватая ў гэтым асоба падлягае матар'яльнай адказнасці, бо яго ўчынак, тое што ён даў прытулак халопу, прынёс матар'яльную страту гаспадару чэлядзіна.

У выпадку зьбегу чэлядзіна аб гэтым павінна быць зроблена адпаведная абвестка. Уласьнік чэлядзі меў права яе шукаць. Асоба, у якой была знойдзена чэлядзь нявольная, была абавязана выдаць яе ўласьніку, які, з свайго боку, выплачваў тэй асобе, у якой была знойдзена чэлядзь, „перейму“, калі толькі аб зьбегу свайго чэлядзіна гаспадар „запаведал“. Але і ў тым выпадку, калі ня было ў заяве памянута аб выплаце „переймы“, той, хто даў прытулак нявольніку, абавязан быў звярнуць яго, не вымагаючы ніякае ўзнагароды. Калі прытулкадзяржаўца не пажадаў выдаць чэлядзі нявольнай „без позему“ і апроч таго ўзяў „на нем позем гвалтом“, дык у гэтым выпадку, калі справа даходзіла да суду, „тогда тот, кто взял, за тот позем повинен платить, яко за гвалт 12 рублей грошей“¹³⁾. Такі штраф зусім зразумелы, бо пад гвалтам у Статуце разумеецца прысваеньне чужое маемасці, звязанае з гвалтам.

Статут павінен быў адзначыць магчымасць і такога бытавога факту, як затрыманьне зьбеглага халопа на працягу пэўнага часу і незнаходжаньне гаспадара нявольніка, нягледзячы на тое, што той, хто даў прытулак чэлядзі нявольнай „по колько крот закликал оповедаючи ее“. Калі пазьней „в колку неделях“ знойдзецца ўласьнік чэлядзі нявольнай, дык асоба, якая дала ёй прытулак, мае права атрымаць „за страву толко от кожного челядина дати на неделю по грошу“¹⁴⁾.

¹²⁾ Статут 1529, XI, 11

¹³⁾ Статут 1529, XII, 7.

¹⁴⁾ Статут 1529, XII, 7.

Калі Статут 1529 году ахоўваў інтарэсы ўласніка чэлядзі нявольнай ад замаху на яе з боку трэціх асоб, дык, з другога боку, Статут быў абавязан таксама гарантаваць асобам, што далі прытулак халопу, выплату пэўнае матар'яльнае ўзнагароды ўласнікам чэлядзіна. Уласнік зьбеглага чэлядзіна быў абавязаны выплаціць „переем“ у тым разьмеры, у якім апошні быў абвешчаны. Статут прадугледжваў магчымасьць і такога выпадку, калі хто-небудзь без заповедзі і „пераема“ „в кого тую челядь нашел“, і гэтая асоба не пажадала выдаць чэлядзіна без адпаведнае ўзнагароды пазему, і потым усё-ж такі ўзяла пазем гвалтам, дык за такі злачынны ўчынак вінаватая асоба абавязана выплаціць „яко за гвалт 12 рублей грошей“¹⁵⁾.

Статут 1529 году, ахоўваючы інтарэсы нявольніка-ўласнікаў, павінен быў сурова аднесьціся да ўсякіх спроб сілаю выкрасьці або вывезьці чэлядзь нявольную. Захоплены з палічным „на дорозе“ прыцягваецца да суду мясцовага ўраду, дзе „наближей будет и уряд маеть ему справедливость учинити“. У тым-жа выпадку, калі чалавек, што выкрадзе і зьвязе чэлядзь нявольную будзе адмаўляцца ад свайго ўчынку, тады той, хто зловіць яго на месцы злачынства разам з чэлядзьдзю, „мает на него довод, або присягу вчинити, иж он его вывел“. Асоба вінаватая караецца, як злодзей, а чэлядзь „мает тому вернена быти, чия была“. Магчымы і такі выпадак, калі зьбеглая чэлядзь будзе знойдзена ў прыватным доме,—„в доме чием застал“. У такім выпадку, пан „чиего человека тую челядь застал“ абавязаны паклікаць вінаватую асобу ў суд і паводле пастановы суду, калі іск будзе даведзены „тая челядь мае быть выдана ему с навязкою“, а вінаватая асоба караецца, як злодзей¹⁶⁾.

VI.

Паколькі халоп ня мае ніякае праваздольнасьці і дзеяздольнасьці, дык зусім зразумела, што адказнасьць за ўчынкі халопа падае на яго гаспадара. Русская Правда добра знаёма з выпадкамі адказнасьці гаспадара за ўчынкі халопаў. Гэтая адказнасьць прадугледжана—Русской Правдой у цэлым шэрагу артыкулаў. Так, гаспадар адказвае за даўгі, што зрабіў зьбеглы халоп. Гаспадар таксама адказвае і за крадзеж, учынены зьбеглым халопам. Гаспадар нясе адказнасьць за крадзеж і ў тым выпадку, калі халоп ня быў зьбеглым, і калі ў гэтым крадзежы прымала ўдзел некалькі

¹⁵⁾ Статут 1529, XI, 9.

¹⁶⁾ Статут 1529, XII, 8.

асоб. Халопы, як людзі нявольныя, ня могуць плаціць продажы ў выпадку зробленага імі крадзежу. Між тым вольныя людзі, якія прымалі ўдзел у гэтым крадзежы, выплачваюць князю продажу¹⁾.

Таго самага погляду трымаецца і судзебнік Казіміра Ягелёнчыка. Апошні вымагае, каб у тым выпадку, калі парабак ўчыняе крадзеж, неабходна выплаціць страты „его бондою“. У тым-жа выпадку, калі ў парабка няма сваёй маемасьці, дык гаспадар выплачвае за парабка кошт пакрадзенага. Сам-жа нявольнік падлягае цялеснай кары або можа быць цасаджаны ў турму (казніти и пробити). Гэты артыкул Судзебніка Казіміра Ягелёнчыка сьведчыць аб тым, што парабак мог мець некаторую рухомую маемасьць, якая ў пэўных выпадках дазваляла пакрыць страты ад крадзежу, зробленага халопам. Але ў тым выпадку, калі парабак у другі раз зрабіў сваё злачынства і кошт пакрадзенай рэчы вышэй „полукопья“, дык парабак падлягае кары сьмерцю: „ино паробка узвесити“²⁾.

Судовая практыка таго часу трымалася таго самага погляду. У гэтым можна пераканацца на грунце цэлага шэрагу судовых выракаў. Львоўскі мешчанін Андрэяс быў абрабаваны людзьмі пана Юр'я Довойновіча-Косінскага. Справа перайшла на разгляд Слонімскага дзяржаўцы, які прысудзіў 50 коп грошай на карысьць мешчаніна. Вышэйазначаную суму грошай абавязан быў выплаціць намесьнік пана Ян Похмельскі, бо крадзеж адбыўся проці яго Шэйбокава двара. Ян Похмельскі адвёў ад сябе абвінавачаньне тым, што паказаў, што вінавытымі былі парабкі пісара старасты Жамойцкага—Оленскага і што „копа“ пастанавіла іх выдаць, але намесьнік пісара затрымаў іх выдачу. У адказ на гэта дзяржаўца пастанавіў, каб намесьнік Матус „тых паробков подаў... Яну Похмельскому от сих часов у двух неделях перед дворянином господарским Исааком Бобоедовым“³⁾. А вось яшчэ выпадак: гаспадарскі дваранін Федар Калантаеў прад'явіў іск да сакольніка Васюка аб стратах ад крадзежу каровы яго парабкам. Васюк хацеў адвесьці справу ад сябе спасылкаю на тое, што „это паробок братанича и что он находит у него в опеке“. Разглядаўшы 4 мая 1520 г. гэтую справу Дарагіцкі стараста прыняў гэта пад увагу і даў Васюку права на працягу трох тыдняў прадставіць даныя „иже бы тот братанич его на паробка своего право дал“. У выпадку, калі Васюк да вызначанага тэрміну не прадставіць

¹⁾ Р. Пр., § 43, 130—132.

²⁾ Судзебнік Казіміра Ягел. 19 (Сборник памятников древнего права под ред. И. Малиновского, Ростов н/Д 1917).

³⁾ Р. И. Б., XX, I, № 310.

братаніча, дык ён сам абавязан „тую корову чловеку его платити шкодным обычаем, а то собе искати“⁴⁾. У пана Марціна Хрэбтовіча было пакрадзена дванадцаць (12) вяпрукоў. Сьлед паказаў, што вяпрукі знаходзяцца часткай у доме парабка пані Олехновае ў Гарачкі, а „иншие вебри Горячка“ раздаў сваім радным. Намесьнік адказчыцы Колокол адмовіўся шукаць сьлед і вытлумачыў на судзе гэта тым, што ў той час ён ня быў намесьнікам пані. Праўда, Колокол, з прычыны відавочнасьці справы, павінен быў прызнаць факт наезду на маёнтак „ночным обычаем“. У выніку разгляду справы Колоколу прышлося выплаціць за 5 знойдзеных вяпрукоў. Што тычыцца іншых 7 вяпрукоў, дык адказнасьць таксама была ўскладзена на Колокола, „как только люди пана Хребтовича присягнуть, кому-ж škoda“⁵⁾.

Вышэйпрыведзеныя судовыя пастановы выразна пацьвярджаюць адказнасьць гаспадароў за крадзеж, учынены іх чэлядзьдзю. Зусім зразумела, што фактычную адказнасьць нясуць намесьнікі—упраўляючыя маёнткамі—пад доглядам якіх знаходзіцца і чэлядзь нявольная.

Зразумела, Статут 1529 году павінен быў трымацца поглядаў Судзебніка Казіміра Ягелёнчыка і судовое практыкі таго часу. Паводле Статуту 1529 году парабак, што злоўлены на сьвежым учынку (з „поличным“), коштам у „полтину грошей“, караецца як злодзей, „поличное“ зьвяртаецца ўласьніку, або страты пакрываюцца „з бонды“ (маёмасьць) селяніна. З другога боку, парабак, што скрадзе рэч, коштам менш за „полтину грошей“, абавязан выплаціць шкоду з сваёй бонды, або довадка павінна быць зьвернута ўласьніку. Сам-жа парабак падлягае цялеснай кары, „а за навязку пугами бити“. У тым-жа выпадку, калі парабак другі раз пападзецца ў крадзежы, хоць-бы скрадзеная рэч каштавала і 10 грошай, і парабак будзе злоўлены „з лицом“, у такім выпадку ён падлягае выдачы на шыбеніцу⁶⁾.

У апошнім выпадку Статут 1529 году заняў пазыцыю больш суровую ў параўнаньні да Судзебніка Казіміра Ягелёнчыка.

Статут 1529 году не гаворыць аб адказнасьці гаспадароў за крадзеж, учынены іх нявольнікамі, бо такая адказнасьць, гэтак выразна выступаўшая ў судовай практыцы таго часу, была зусім зразумела кожнаму з уласьнікаў чэлядзі нявольнай. Нарэшце, ня кожны чэлядзін меў бонду-якая магла-б служыць крыніцаю для выплаты за пакрадзе,

⁴⁾ Р. И. Б., XX, III, № 130.

⁵⁾ Р. И. Б., XX, III, № 133.

⁶⁾ Статут 1529, XIII, I.

ную рэч. Парадак разьвязаньня іскаў павінен быць такі. Калі чый-небудзь слуга або падданы будзе злоўлены „з лицом“ („с поличным“), дык асоба, затрымаўшая яго, абавязана зьвярнуцца да яго гаспадара для атрымання задавальненьня. У тым-жа выпадку, калі-б гаспадар слугі не пажадаў даць патрэбнага задавальненьня, тады пацярпеўшая асоба ўзбуджае справу перад судом гаспадара, і прадстаўляе на суд апошняга „поличное“ і самога злодзея. Зусім зразумела, што пацярпеўшая асоба была абавязана раней зьвярнуцца да ўласніка халопа і вымагаць ад яго адпаведнага задавальненьня. Апошні нясе матар’яльную адказнасьць за сваіх нявольнікаў. І толькі ў тым выпадку, калі гаспадар нявольніка ня дасьць адпаведнага задавальненьня, пацярпеўшая асоба абавязана зьвярнуцца да суду вялікага князя.

Статут прадугледжвае магчымасьць злачынства з боку чэлядзі, зробленага на агульным „торгу“, або ў якім-небудзь чужым маёнтку, і пры гэтым злодзей таксама будзе злоўлены „с поличным“. У гэтым выпадку злодзея адводзяць да таго пана або да яго „врадника, чий торг“. Апошні бярэ „поличное“ да сябе, як довад злачынства, а злачынцу зьявляе і паведамляе гаспадара чэлядзі тры разы, для таго, каб пан прыслаў на суд свайго „вижа, перед которым мает оный пан, в кого человек, справедливость чинити“. У тым-жа выпадку, калі пасля трохразовага абвяшчэньня пан ня прышле свайго „вижа“, дык пан, у маёнтку, або торгу якога затрыманы злодзей, „маеть, подле себе сторону людей добрых посадивши, тому справедливость на конец вчинити“⁷⁾.

VII.

Русская Правда дбае, галоўным чынам, аб ахове інтарэсаў нявольнікаўласнікаў. Дзеля таго Русская Правда вызначыла пэўны штраф за забойства нявольніка. Матар’яльная страта, якая прычынялася гаспадару нявольніка забойствам апошняга, была неаднолькавай. Забойства нявольніка—спэцыяліста, кваліфікаванага, каштавала, зразумела, больш, чым галава звычайнага простага нявольніка¹⁾. Судовая практыка і Статут 1529 году трымаюцца таго самага погляду. Статут вызначае „головщину“ за нявольнага парабка 5 коп грошай і столькі-ж за галаву жонкі нявольнай. У тым выпадку, калі парабак займаў якую-небудзь пасаду „был во враде, в тиунстве, або у приставнистве был“, дык расцэнка за галаву чэлядзіна падвышаецца да 10 грошай, „до того часу поки

⁷⁾ Статут 1529 г., XIII, 4 і 5.

¹⁾ Р. Пр., § 12, 13, 14.

на вrade". У праціўным выпадку „головщина“ парабка, звольненага ад цівунства, выплачваецца таксама, як і звычайнага простага чэлядзіна²⁾).

Параненне чэлядзі нявольнай таксама каралася грашовым штрафам. Статут 1529 году трымаецца прынцыпу павышанай юрыдычнай аховы асобы жонкі нявольнай у параўнаньні з асобаю парабка. За забойства парабка Статут вызначае матар'яльную ўзнагароду ў „пол копу грошей“, у той час як за забойства жонкі нявольнай вызначае штраф у разьмеры 1 капы грошай. Гэтая расцэнка сьведчыць аб адсутнасьці праваздольнасьці і дзеяздольнасьці ў чэлядзі нявольнай. Зразумела, адсутнасьць у чэлядзі нявольнай якой-бы та ні было праваздольнасьці і дзеяздольнасьці была зусім відавочна для сучасьніка і аб гэтым нават ня варта было-б памінаць у Статуце. Аднак, законадаўца, пералічаючы тых асоб, якія мелі права складаць тэстаманты, як праваздольныя, знайшоў патрэбным адзначыць і чэлядзь нявольную.

Законадаўства Статуту 1529 году вельмі ўважна аднеслася да інстытуту чэлядзі нявольнай і ахапіла ў сваіх артыкулах судовую практыку таго часу. Такія адносіны Статуту да інстытуту чэлядзі нявольнай зусім зразумелы. Статут—права, якое абараняе і ахоўвае інтарэсы зямляўласьнікаў. Дзеля таго зусім зразумела, што інстытут нявольнага чэлядзіства павінен быў у Статуце знайсці ўсебаковае разьвіцьцё і азначэньне. Калі параўнаць інстытут нявольніцтва эпохі Русской Правды з інстытутам эпохі Літоўскага Статуту, дык прыдзецца адзначыць некаторыя зьмены. Так, зьнікла нявольніцтва па цівунстве, хоць, пэўна, гэтыя пасады займаліся выключна нявольнікамі. Продаж у няволю ў галодныя гады зрабілася немагчымай. Стан вечнага нявольніцтва за які-небудзь „выступ“, за выключэньнем толькі злачынства, за якое вызначалася кара сьмерцю, законам не дазваляўся. Нават у пэўным сэнсе практыка жыцьця павялічвала ў некаторых адносінах праваздольнасьць чэлядзі нявольнай. Так, парабкі могуць мець сваю бонду, якая зьяўляецца крыніцаю для выплаты страт, зробленых крадзежам. Усё гэта сьведчыць аб тым, што інстытут чэлядзі нявольнай падлягаў паступовым зьменам і самая чэлядзь нявольная ў сваім бытавым стане пачала набліжацца да стану прыгоннага селяніна. Асуджваньне нявольнікаў на зямельных участках і права ўладаньня рухомаю маемасьцю, бондай, зьяўляюцца знадворным адбіткам таго глыбокага процэсу, які адбываўся ўсярэдзіне інстытуту чэлядзі нявольнай. Зразумела, пэўныя зьмены ў становішчы чэлядзі нявольнай трэба

²⁾ Статут 1529, XI, 3-4.

тлумачыць адпаведнымі зьменамі ў арганізацыі панскае гаспадаркі таго часу, калі праца нявольнікаў зрабілася яўна нявыгоднай, калі пачалі карыстацца працаю цяглых людзей, якія разам з чэлядзьдзю нявольнай неслі баршчыну і абслугоўвалі сваёй працай гаспадарскія фальваркі.

II. Вольныя людзі на прыватнаўласніцкіх землях.

I.

Для азначэння прыналежнасці тых ці іншых грамадзкіх элементаў да вясковага насельніцтва, акты з другой паловы XV і пачатку XVI ст. шырака карыстаюцца тэрмінам „люди“. Гэтым словам ахопліваецца ўсё вясковае насельніцтва, што жыло на прыватна-ўласніцкіх землях, таксама і на вяліка-княскіх. Вясковае насельніцтва, у процілежнасць шляхецкаму стану, у актах называецца „людми простыми“. Гэтым тэрмінам ахопліваюцца ўсе разрады насельніцтва, што сядзела на прыватнаўласніцкіх землях, незалежна ад іх юрыдычнага становішча¹⁾. Сярод вясковага насельніцтва, якое жыло на прыватнаўласніцкіх землях, вольныя людзі займалі асобнае месца. Пад імем вольных людзей, у актах разумеюцца асобы, што сядзелі на прыватнаўласніцкіх землях, неслі тую ці іншую службу, плацілі тыя ці іншыя падаткі, але ў той-жа час мелі права добравольна пакінуць свайго зямляўласніка, пры выкананні пэўных умоў, выпрацаваных жыццёвай практыкай і замацаваных у законадаўстве. У пэрыод развіцця соцыяльнае залежнасці шырокіх мас вясковага насельніцтва, а таксама і інстытуту нявольніцтва, вольныя людзі, як ня згубіўшыя сваёй грамадзкай праваздольнасці і дзеяздольнасці звяртаюць на сябе ўвагу, як вольная група насельніцтва, якая сяк-так яшчэ падтрымлівала сваю свабоду, ня гледзячы на тую соцыяльна-эканамічную політыку, якую праводзіў у жыццё вяліка-княскі ўрад, здзяйсняючы волю класы зямляўласнікаў.

У актах Літоўскае Мэтрыкі трапляюцца некалькі тэрмінаў, што вызначаюць прыналежнасць вясковага жыхара да стану вольных людзей. Побач з тэрмінам „люди вольные“²⁾, тэрмінам, што ўжываўся часта, трапляюцца нярэдка і іншыя тэрміны, як: „люди похожие“³⁾, „люди прихожие“⁴⁾. Апроч таго, у судовай практыцы трапляюцца тэрміны: „чело-

¹⁾ Р. И. Б., XX, I, № 334; II, 119, 189, 337.

²⁾ Леонтович. Акты № 129, 275; Р. И. Б., I, № 86, 112, 114, 136, 178.

³⁾ Там-жа, № 275, Р. И. Б., I, № 186, 102.

⁴⁾ Там-жа, № 21, 433, 502, 626, Р. И. Б., XX, I, № 86, 114; II, № 178.

век вольный“⁵⁾, „человек похожий“⁶⁾, „приезжий“⁷⁾, „отхожий“⁸⁾ у тым выпадку, калі адміністрацыі прыходзілася мець справу ня з цэлай групай вольных людзей, а з адным вольным чалавекам, якому па тых ці іншых прычынах, прыходзілася стаць перад судом.

Магчымасьць мець на сваёй зямлі вольных людзей спрыяла гаспадарчым інтарэсам зямляўласнікаў, якія імкнуліся павялічыць рабочую сілу свайго маёнтку і „осадить“ на вольных землях тую ці іншую колькасць людзей.

Зразумела, права зямляўласніка асаджваць на сваіх землях вольных—„похожих“ людзей было бясспрэчным і зусім стасавалася з сутнасцю тых праў, якія мела шляхецтва, дзякуючы атрыманым ад вялікага князя прывілеям. Казімір Ягелёнчык у сваім прывілеі ад 2 мая 1447 году гарантаваў зямляўласнікам усіх станаў, што прыватнаўласніцкія людзі—„данные, извечные, селенитые“ ня будуць прымацца ў гаспадарскія двары вялікакняскімі ўпраўляючымі. З другога боку, той-жа прывілей забараняў тым-жа зямляўласнікам прымаць, з свайго боку, зьбеглых вялікакняскіх людзей⁹⁾. Сэнс прывілею быў зусім зразумелы. Абмяжоўваючы права абедзвюх старон прымаць „беглых людей“, прывілей Казіміра ня ставіў і ня мог ставіць якія небудзь перашкоды зямляўласнікам, калі апошнія жадалі асаджваць свае землі ня згубіўшымі права пераходу людзьмі. Гэтае права знаходзіла пацверджаньне з боку вялікага князя пры наданьні прыватным зямляўласнікам вялікакняскіх зямель, калі вялікі князь даваў зямляўласнікам права „осады вольными людьми“. 21 верасьня 1499 году вялікі князь Аляксандар выдаў прывілей пану Грыгору Осьціковічу на абруб пушчы „на немецкой границе по реце Сюсеи“, з наданьнем яму права „садити в той пуши людьми прихожими“¹⁰⁾. У прыватнаўласніцкіх і гаспадарскіх маёнтках такія вольныя—прыходжыя людзі называліся „слободичами“. Пры засяленьні пэўнага зямельнага участку яны атрымлівалі пэўную палёгку ў выкананьні падаўшых на іх служб.

У жалаванай грамаце в. князя Аляксандра ад 13 кастрычніка 1505 году на імя князя Васіля Глінскага на Ласосінскую вотчыну былі адзначаны „слободичи, что на воле

⁵⁾ Р. И. Б., XX, I, № 94, 171, 186, 292.

⁶⁾ Р. И. Б., I, № 171, 182.

⁷⁾ Р. И. Б., II, № 22.

⁸⁾ Р. И. Б., II, № 125.

⁹⁾ Владимирский-Буданов, Хрестоматия по истории русского права, в. II, Киев, 1880, ст. 30—31.

¹⁰⁾ Леонтович. Акты, № 502.

сидят“, як асобная група насельніцтва, што сядзела на землях наданае вотчыны¹¹⁾.

Прысутнасьць вольных „колонистов—слободичов“ у прыватнаўласьніцкіх маёнтках, як агульнае правіла, адзначалася ў адпаведных докумэнтах. У пацьвярджальнай грамаце вялікага князя Аляксандра ад 14 сьнежня 1495 году, выдайнай Івашку Сапегу на маёнтак Апокаўскае, які быў выменены Сапегаю ў свайго брата Васіля „слободичи и люди посаженные“ былі таксама выдзелены ў асобную групу насельніцтва, якая стала ў тых ці іншых залежных адносін да Сапегі. Апошняе—зусім зразумела, бо ўмовы, на якіх „слободичи и люди посаженные“ аселі на зямлю, былі абавязковы і для новага гаспадара, да якога перайшла зямля¹²⁾. Пан Міколай Юндзіловіч атрымаў ад вялікага князя Аляксандра прывілей ад 25 лістапада 1500 году на маёнтак у Берасьцейскім павеце „со всеми людьми, данники и слободичи“¹³⁾.

Вольныя людзі, у якасьці асоб праваздольных і дзеяздольных, уступалі ў пэўныя ўмоўныя адносіны з тымі ці іншымі зямляўласнікамі. Вольная ўмова паміж вольным чалавекам з аднаго і зямляўласнікам з другога боку, і была тым юрыдычным докумэнтам, які вызначаў абавязкі нанова аселых людзей да тых юрыдычных ці фізычных асоб, у якіх імі быў узяты той ці іншы зямельны вучастак. Калі вольныя людзі „слободичи“ карысталіся пэўнаю волею як у адносін да тых ці іншых павіннасьцяў, так і ў выплаце розных падаткаў, дык, зразумела, да сканчэньня тэрміну волі новы зямляўласнік быў абавязаны выконваць тых ўмовы, на якіх „слободичи“ селі на зямлю. У Літоўскай Мэтрыцы няма ўказаньняў на тэрмін ільготнага становішча. Напэўна, што гэты тэрмін не перавышаў нормы „земской давности“, або 10 год, паколькі такая норма ўжо выразна зафіксавана ў правасьведомасьці шляхецтва і знайшла юрыдычнае аформленьне ў Літоўскім Статуце 1529 году¹⁴⁾.

Вольныя людзі, зразумела, у вялікай колькасьці жылі на землях вялікага князя. Становішча такіх вольных людзей, у юрыдычных адносін, было вельмі няпэўным. Вялікі князь, ужываючы сыстэму наданьняў, мог перадаць зямельны вучастак, што быў у дзяржаньні вольных людзей, у дзяржаньне трэцім асобам. Такі вялікакняскі акт зусім зьмяняў юрыдычнае становішча вольных людзей. З асоб, што знаходзіліся ў умоўных адносін да вялікакняскага намесьніка, вольныя людзі траплялі ў умоўныя адно-

11) Акты Западной России, т. I, № 218.

12) Леонтович. Акты, № 152.

13) Там-жа. № 550.

14) Статут 1529, I, 27.

сіны да таго зямляўласьніка, які атрымаў ад вялікага князя права на ўладаньне тэй зямлёй, на якой раней сядзелі вольныя людзі, калі гэтая зямля ўваходзіла ў склад вялікакняскага маёнтку і якую яны, на грунце звычайнага права, маглі лічыць сваёй вотчынай. Зразумела, такія рэзкія зьмены ў становішчы вольных людзей не маглі не адбіцца ў бытавой практыцы таго часу. Калі вольныя людзі зьяўляюцца вольнымі і могуць пераходзіць ад аднаго зямляўласьніка да другога, дык пры перадачы вялікакняскай зямлі ў дзяржаньне прыватнаму зямляўласьніку, такія вольныя людзі могуць пакінуць новага зямляўласьніка. Выдаючы ліст у пачатку свайго княжэньня пану Довкшэвічу на 2 чалавекі ў Горадзенскім павеце, вялікі князь Казімір перадаваў новаму зямляўласьніку права вымагаць ад іх службы. У тым-жа выпадку, калі-б яны не пажадалі службы, яны мелі права пакінуць сваю зямлю і пасяліцца на іншай зямлі¹⁵⁾. Вялікі князь Аляксандар „по челобитью“ полацкага баярына Багдана Астаф'евіча даў яму 14 чэрвеня 1497 г. зямлю Прасёлкаву, што належала баярыну Мартынку, якога ісьцец прымаў за „непохожего“ слугу. Аднак, на судзе высьветлілася, што бацька ісца Астафі даў яму ліст, у якім было зазначана, што ў тым выпадку, калі-б Мартынец не хацеў яму службы, „тогда ему вольно пойти от него прочь и кому хотел, тому бы служил, а тая земля, что отец его дал тому Приселку, мела Богдану остати“. Вялікі князь павінен быў палічыцца з гэтым докумэнтам і сваім вырокам загадаў, каб Богдан Астаф'евіч „в том ему дал покой: вольно ему кому хочет тому служить“¹⁶⁾. Перадаючы 21 чэрвеня 1506 году двараніну гаспадарскаму Стэфану „люди и земли в Полоцком повете“, вялікі князь даў магчымасьць людзям пакінуць новага ўласьніка зямлі, калі яны не пажадаюць несць яму службу. „А восхотят-ли от него прочь пойти для некоторое его налоги“,—гаварылася ў жалаванай грамаце,—„и они имеют со всеми своими статки пойти от него прочь добровольно, где хотят“¹⁷⁾. Таксама, калі на судзе даводзілася чыя-небудзь вольнасьць, якая раней ня прызнавалася зямляўласнікам, дык такая асоба, вярнуўшы сабе нанова волю, атрымлівала права ўходу і вольнага прыняцьця службы, як гэта відаць з выроку Слонімскага дзяржаўца ад 27 красавіка 1515 году адносна нанясеньня пабою цягламу чалавеку Петрэлю, вольнасьць якога была даведзена на судзе намесьніка¹⁸⁾. Пэўна, што зямляўласнікі ня былі вельмі здаволены,

¹⁵⁾ Леонтович. Акты № 7.

¹⁶⁾ Там-жа, № 400.

¹⁷⁾ Там-жа, № 757.

¹⁸⁾ Р. И. Б., XX, I, № 171.

калі вольныя людзі пакідалі іх. Можна думаць, што зямляўласьнікі ўжывалі пры гэтым які-небудзь прымус, каб затрымаць вольных людзей. Прынамсі з ліста вялікага князя Аляксандра ад 3 лютага 1496 году на імя Бранскага намесьніка князя Фёдара Жаслаўскага відаць, што бранскі баярын Багдан Грыгоровіч хацеў затрымаць на сваёй зямлі слуг Пяновічай, што жылі ў сяле Брасаўскім, якое было ва ўладаньні Багдана. Пан Багдан не хацеў адпусьціць ад сябе вышэйназваных Пяновічай і конфіскаваў іх маемасьць: „статкі их и жито себе забрал“. Вялікі князь не згадзіўся з гэткаю пастаноўкаю справы. Сяло Брасаўскае было застаўлена ўласьніку, але, паводле гаспадарскае пастановы, слугі Пяновічы маглі зусім вольна пайсьці „куды всхотят от него прочь со всеми своими статки и з житом“. На Бранскага намесьніка ўскладаўся абавязак загадаць пану Багдану „статки их вси и жито за ся им поотдавать“²⁰⁾. Такого самага характару быў вырок і ў адносінах вышэйпамянутага Мартынца, якому пан Багдан павінен быў вярнуць дамовыя статкі²¹⁾. Такім чынам, у выпадку, калі вольны чалавек быў прымушаны з тэй ці іншай прычыны пакінуць свайго зямляўласніка, ён меў права гэта зрабіць і забраць з сабою сваю рухомую маемасьць і тыя запасы хлеба, якія былі ў яго.

Вольныя людзі былі абавязаны адпраўляць, як агульнае правіла, павіннасьці з тэй зямлі, якая знаходзілася ў іх дзяржаньні. Іншы раз на гэтым грунце ўзьнікалі непаразуменьні, бо вольныя людзі, лічачы сваім той зямельны вучастак, на якім сядзелі, не жадалі адпраўляць зямляўласніку ніякай службы. Зразумела, зацікаўленыя зямляўласнікі зьвярталіся да суду вялікага князя. Як відаць з судовага выраку вялікага князя Аляксандра ад 19 чэрвеня 1499 году аб справе паміж панам Янам і панам Войцехам Юравічамі Саковічамі з аднаго і Радзівонам Трапаловічам, з другога боку,—вольны чалавек толькі ў тым выпадку мог лічыць зямлю сваёй уласнасьцю і ня несць службы тым панам, якія заяўлялі на яго дамаганьні, калі ў яго распараджэньні знаходзіліся апраўдальныя докумэнты,—лісты на зямлю. У даным выпадку адказчык ня мог прадставіць ніякіх докумэнтаў і абмежаваўся толькі спасылкаю на старыню. З тэй прычыны, што докумэнтаў на зямлю ня было, зямля, што была прадметам спрэчак, была зьвернута ісцам. За адказчыкам былі толькі пакінуты тыя землі, якія ён прыкупіў „своими пенязми“. Таксама, уся тая маемасьць, якая зьяўлялася ўласнасьцю адказчыка, як „челядь невольная, домовые стат-

²⁰⁾ Леонтович. Акты № 231.

²¹⁾ Там-жа, № 400.

ки, жито на поле сенное, кони и животные и иные речи“, дык усё гэта Радзівон „мает собе побрати и вывозити“. Тое самае ён меў права зрабіць і з харомамі, калі апошнія былі ім пабудаваны. Сам-жа ён „кому усхочет, тому нехай служит“²²⁾. Вольны чалавек, парываючы з панам і пакідаючы яго, павінен быў пакінуць і тую зямлю, на якой ён раней сядзеў. У тым выпадку, калі гэта ня было зроблена вольным чалавекам, дык такі ўчынак разглядаўся, як парушэнне інтарэсаў зямляўласніка, і адказчык падлягаў штрафу за тое, што ён ня нёс службы і прычыніў страты зямляўласніку. Такая пастанова зусім зразумела. Вольны чалавек сядзеў на зямлі на падставе ўмовы, што адбылася паміж ім і земляўласнікам. Як толькі спыняліся ўмоўныя адносіны паміж імі, дык, зразумела, зямля нанова зьвярталася да ўласніка, які, дзякуючы гэтаму, зноў атрымліваў магчымасць утылізаваць яе, паводле ўласнага жадання. Вядома, немагчымасць такой эксплёатацыі была стратаю для зямляўласніка, і апошні павінен быў пачаць справу, як аб звароце яму незаконна прысвоенай вольным чалавекам зямлі, так і аб звароце панесеных ім страт. Паміж паняй Сьцірнелевай і Процкам Якубовічам узнікла справа вась з якой прычыны: слугі пані—Мацеец з братам—залажыліся землямі пані за Протка і служылі яму, як і раней. Пры разглядзе справы 8 лютага 1520 году высветлілася, што Мацеец з братам служылі, як людзі вольныя, і што яны добравольна залажыліся за Протка. Разглядаўшы справу стараста Дарагіцкі і Слонімскі, Ян Мікалаевіч, прызнаў за паней Сьцірнелевай права ўласнасьці на спрэчныя землі. Мацеец з братам былі абавязаны выплаціць пані Сьцірнелевай 12 коп грошай навязкі... „иж он пани Стирнелевой несколько годов не служил службы путное с тое земли“²³⁾. Такім чынам, на падставе вышэйпаказаных даных можна констатаваць, што бытавая практыка і суд прызнавалі за вольным чалавекам: 1) права пакінуць зямлю пры перадачы вялікакняскае зямлі ў дзяржаньне прыватнаму зямляўласніку, 2) права заключэння дагавору аб умовах асаджвання на зямлю, 3) права вольнага выхаду, 4) права ўласнасьці на рухомую маемасьць і пасеянае збожжа, 5) права адказваць па суду ў выпадку прад'яўленьня да яго іску аб незаконным утрымліваньні тэй зямлі, на якой вольны чалавек сядзеў да выхаду, і якая ніякім чынам ня была яго ўласнасьцю. Юрыдычнае становішча вольнага чалавека зусім выразна высветліла судовая і адміністрацыйная практыка таго часу. Суд ахоўваў правы

²²⁾ Там-жа, № 486.

²³⁾ Р. И. Б., XX, III, № 48.

вольнага чалавека, калі апошняму ўдавалася давесьці сваю вольнасьць, якую аспрэчваў ісьцец.

II

Умоўныя адносіны вольнага чалавека з зямляўласьнікам, што тычылася службы, маглі быць дваякага характару: 1) вольны чалавек садзіўся на зямлю і пачынаў зараз-жа адпраўляць прынятую на сябе службу; 2) вольны чалавек сядзеў на волі, па сканчэньні якой, ён абавязан быў адпраўляць тую службу, якая была ім на сябе прынята. У першым выпадку адносіны вольнага чалавека да зямляўласьніка былі зусім зразумелымі. Непаразуменьні маглі ўзьнікнуць толькі ў тым выпадку, калі абедзьве ўмаўляўшыся стараны парушалі прынятыя на сябе абавязкі. У другім выпадку ўзьнікала вельмі цікавае ў юрыдычных адносінах пытаньне, як быць у тым выпадку, калі „отсидевший волю“, вольны чалавек і абавязаны пасьля таго адпраўляць тую ці іншую службу, пажадаў-бы пакінуць зямляўласьніка, у якога ён узяў зямлю, і пайсьці, не адслужыўшы волі. У разьвязаньні гэтага пытаньня, зразумела была зацікаўлена ўся зямляўласьніцкая кляса ў цэлым; яна павінна была дамагацца таго, каб гэтыя спрэчныя пытаньні былі так ці іначай разьвязаны законадаўствам.

Службовыя адносіны вольнага чалавека да зямляўласьніка маглі быць вельмі рознастайнымі. Залежалі выключна ад тэй умовы, што адбывалася паміж абедзьвюма старанамі. Самы характар павіннасьці, зразумела вызначаўся агульнымі абставінамі і патрэбамі самога зямляўласьніка. Калі спачатку вольныя людзі бралі зямлю з абавязкам выплачваць куніцу, дык з цягам часу службовыя павіннасьці значна ўскладняліся. Вольныя людзі ўва многіх маёнтках адпраўлялі „путную“ службу. Зусім зразумела, што для нясьеньня путнай службы і для адпраўленьня павіннасьцяў людзей службовых прыватных зямляўласьнікі карысталіся паслугамі вольных людзей¹⁾. Апошнія маглі адпраўляць „полные службы“, як і ўсё іншае рабочае насельніцтва. У Ануфры-еўскім манастыры прыходжыя людзі нараўне з „непохожими“ людзьмі адпраўлялі „службу полную“. Самы тэрмін „служба полная“ сьведчыць аб тым, што павіннасьныя адносіны вольных людзей ужо прынялі зусім выразны характар. У вышэйназваным манастыры прыходжыя людзі, як агульнае правіла, неслі службу поўную. Аднак, у тым-жа манастыры знаходзіўся чалавек прыходжы, службовыя адносіны якога да манастыра, азначаліся толькі выплатай куніцы. Поўная

¹⁾ Леонтович Акты № 657, 658. Р. И. Б., XX, III, №, 118.

служба манастырскіх вольных людзей выяўлялася ў выплаце манастыру розных „даней“: мёдам, воскам, грашыма, хмелем. Прынамсі, з такіх элементаў складалася служба „непохожих людзей“²⁾.

Вольныя людзі маглі адпраўляць цяглую службу, што яшчэ не азначала іх прыналежнасці да залежна-юрыдычнага стану. У Полацкай і Віцебскай землях была шырака распаўсюджана цяглая служба вольных людзей. Судовы вырак віцебскага ваяводы Яна Юр'евіча Глябовіча ад 8 лютага 1531 году ўстанаўляў абавязкі вольных людзей з пэўнай велічыні надзелу „два дня у прыгона служити с сохою, або з бороною, або с косою, а с топором, або жать“³⁾. Перапіс двара Ворненскага ад 11 ліпня 1547 году, праўда, выходзячы за вызначаныя намі хронолёгічныя межы, констатаваў прысутнасць у гэтым маёнтку вольных людзей, якія адпраўлялі тым ня менш, цяглую службу: „Юркгелис Седый на дворной земли три дня на неделю служить, а он сам вольный“⁴⁾. Служба вольных людзей, у выпадку, калі змяняўся ўласнік зямлі, павінна была заставацца бяз усякае змены. У выпадку-ж якіх-небудзь спроб з боку зямляўласніка змяніць павіннасаслужбовыя адносіны вольных людзей у горшы для іх бок, вольныя людзі маглі парваць умоўныя адносіны з новым зямляўласнікам і перайсці да другога ўласніка зямлі. Такого роду права лёгічна выцякала з існаваўшых умоўных адносін, бо выконваць іх абавязана была і тая старана, якая ўступала ўва ўладаньне зямлёй, калі папярэдні дзяржаўца гэтае зямлі заключыў тыя ці іншыя ўмоўныя адносіны з асеўшым на яго зямлі вольным чалавекам. Зусім зразумела, чаму вялікі князь Аляксандр дазволіў путным людзям пакінуць свайго ўласніка ў тым выпадку, калі ён будзе ім чыніць „некоторую налогу“⁵⁾.

Служба вольнага чалавека пры пераходзе зямлі ў другую руку, як агульнае правіла, не павінна была змяняцца, калі вольны чалавек згаджаўся застацца ў новага дзяржаўца зямлі. Аддаючы путных людзей „Гридка и его братю Шоловиничов“ гаспадарскаму шляхцічу Стафану, вялікі князь Аляксандр у сваім лісьце ад 21 чэвеня 1506 году палічыў патрэбным зрабіць наступную агаворку прынцыповага характару: „а мают тые люди ему служити не меней, нижли той службы, как и нам господарю служили“⁶⁾. Гэтая агаворка прынцыповага характару мела вельмі важнае значэнне

²⁾ Там-жа, № 27.

³⁾ Беларускі Архіў, выд. ІБК, т. II, Менск, 1928, № 72.

⁴⁾ Д. М. А. М. Ю. т. I., стр. 87.

⁵⁾ Леонтович. Акты, № 757.

⁶⁾ Там-жа, № 757.

для ўстанаўленьня службовых адносін паміж вольнымі людзьмі і зямляўласьнікам, калі вольны чалавек трапляў у забавязаныя адносіны да новага зямляўласьніка незалежна ад сваёй волі і жаданьня. Вышэйпрыведзеныя даныя выразна ўстанаўляюць службовыя правы і абавязкі вольных людзей, ужо выконваўшых тую ці іншую службу.

Вольны чалавек, які адседзеў на волі пэўны лік гадоў, павінен быў адпраўляць прынятыя на сябе павіннасьці. У такім выпадку, служба такога чалавека была поўнай. Але жыцьцё стварала такія абставіны, калі вольны чалавек, адседзеўшы волю, не хацеў адпраўляць тэй ці іншай службы і пакідаў свайго зямляўласьніка. Зразумела, такія адвольныя ўчынкі з боку вольных людзей шкодзілі матар'яльным інтарэсам зямляўласьніка. На ахову гэтых інтарэсаў стаў статут 1529 году.

Статут першай рэдакцыі зусім правільна прадугледжваў магчымасьць уходу вольнага чалавека ад зямляўласьніка, „высидившы волю“. Статут дазваляў такі ўход, аднак, пры ўмове адслуджваньня зямляўласьніку столькі год, „сколько на воле сидел“. Калі-б вольны чалавек не пажадаў „толком заслужити“, дык ён быў абавязан выплаціць зямляўласьніку матар'яльную ўзнагароду з разьліку „за каждую неделю по 6 грошей“.

Статут 1529 году прадугледжваў такую магчымасьць зьбегу вольнага чалавека пасля сканчэньня тэрміну службы і пераходу яго да другога зямляўласьніка. У такім выпадку новы зямляўласьнік абавязан быў выдаць такога зьбеглага „не мней, яко отчича“. Зразумела, зямляўласьнік, які не пажадаў-бы выдаць такога зьбеглага вольнага чалавека, павінен быў выплаціць зямляўласьніку тую матар'яльную ўзнагароду, якую выплаціў-бы сам вольны чалавек, калі ён „воли не робил“. Сам-жа зьбеглы вольны чалавек павінен быць выдан, калі на гэта будзе судовая пастанова. У тым-жа выпадку, калі ня гледзячы на судовую пастанову, усё-ж такі зьбеглы чалавек ня будзе выданы, дык за незаконнае затрыманьне вольнага чалавека вінаватая асоба была абавязана выплаціць „як за отчича 10 коп грошей и за сынов его, колко с ним втекло будет, по 10 коп грошей“. Апроч таго „за се колко не вробил седечы на воли за неделю по 6 грошей“⁷⁾.

Гэтая пастанова Статуту першай рэдакцыі, які стаў на ахову інтарэсаў зямляўласьнікаў, была прынцыпова вельмі важнай і сьведчыла аб сталым замеры зямляўласьнікаў зма-

⁷⁾ Статут 1529, VШ, 20.

гацца з выхадамі вольных людзей без адслужвання тэй волі, якая была „высижена“ вольным чалавекам.

Пытаньне аб тэрміне льготных гадоў было вельмі актуальным для зямляўласнікаў. Апошнія не маглі даваць вольным людзям вельмі доўгага тэрміну волі. Для інтарэсаў зямляўласнікаў было вельмі важна як найхутчэй выкарыстаць рабочую сілу адсезеўшага вольнага чалавека. Статут 1529 году сваёй „земской давностью“ 10 год, таксама ставіў пытаньне аб неабходнасьці рэгуляваньня пытаньня аб тэрміне льготы. Якія былі настроі ў гэтых адносінах сярод зацікаўленых зямляўласнікаў, можа пасьведчыць нам пастанова Віцебскага гродзкага суду ад 8 лютага 1531 г. На гродзкім судзе былі прысутніма зацікаўленыя зямляўласнікі „владыко полоцкий и витебский, князья, паны, бояре и мещане“. Самая нарада разглядала адно з найбольш актуальных пытаньняў: „как мают за собою людей своих похожих вольных держати“. Зямляўласніцкі суд, разглядаючы пытаньне аб волі—„жалобе“ па віцебскай тэрмінолёгіі, пастанавіў, што „жалоба“ павінна давацца ўсім вольным людзям адна і тая-ж на працягу ўсёй Віцебскай зямлі. Клясавая згоднасьць зямляўласнікаў поўнасьцю выявілася ў гэтай агульнай пастанове. Барацьба з вольнымі людзьмі павінна была весьціся зямляўласнікамі адзіным фронтам. Віцебскі гродзкі суд вынес цэлы рад прынцыпова важных пастаноў. Льготныя тэрміны вольным людзям вызначаліся ў залежнасьці ад таго, пры якіх умовах яны садзіліся на зямлю. Калі вольны чалавек садзіўся „на пустыни—на сыром корени“ дык такі чалавек меў права на 5 год „жалобы“. У тым выпадку, калі вольны чалавек садзіўся „на пустоши, а хором не будет, а ни роспашей, тому жалобы давать на 2 лете“. Нарэшце, калі вольны чалавек садзіўся на гатовым фальваркавым участку, на якім знаходзіўся гатовы дом і былі „роспаши“, дык такому вольнаму чалавеку „жалобы не маем давати“⁸⁾ Гэтая пастанова гродзкага суду сьведчыць, з аднаго боку, аб пэўным напрамку чыннасьці зямляўласнікаў у адносінах да вольных людзей, а з другога боку, зьяўляецца довадам таго, што зямляўласнікі вельмі шырока падойшлі да пытаньня, у якім яны былі зацікаўлены і ўстанавілі тэрмін волі ў залежнасьці ад аб'ектыўных даных умоў „осады“. Тэрмін волі зьмяншаўся ў меру таго, як палягчаліся ўмовы „осады“. Зусім зразумела, што „осада на сыром корени“ вымагае найбольшай льготы, а „осада“ на зямлі, на якой ужо ёсьць і ральля і фальварак, дзе зямляўласнік садзіўся на

⁸⁾ Беларускі Архіў, II, № 72.

готовы вучастак, не вымагала ніякай льготы. Ва ўсякім выпадку, пастанова віцебскіх зямляўласнікаў, а апошняя ставалася з політыкай зямляўласнікаў і Полацкай зямлі, сьведчыць аб пэўнай клясава-аб'яднанай політыцы проці вольных паходжых людзей. Зразумела, пералом у гэтай політыцы можна вытлумачыць толькі агульнымі зьменамі ў народна-гаспадарчым жыцці Віцебскай зямлі. Напэўна, што і ў іншых мясцовасьцях Беларусі праводзілася тая самая політыка, бо каб былі мясцовасьці з больш выгоднымі ўмовамі льготы, абшарнікі не маглі-б спадзявацца на тое, што яны будуць мець здавальняючую колькасць вольных людзей, бо тыя, зразумела, імкнуліся-б туды, дзе было-б ім выгадней. Законадаўства Статуту 1529 году, а таксама пастановы віцебскага гродзкага суду сьведчаць аб пэўным напямку, прынятым зямляўласнікамі ў барацьбе з магчымымі злоўжываньнямі вольных людзей на грунце „осаживания на воле“ і выконваньня адпаведнай службы пасля сканчэньня тэрміну волі.

III.

Вольныя людзі, як колёнізатары незанятых зямель, былі бязумоўна неабходнымі для зямляўласнікаў. Зусім зразумела, што першапачатковыя ўмовы не маглі быць цяжкімі. Вольны чалавек, ак агульнае правіла, заключаў дагавор аб „осаде“ на даволі льготных умовах, ён браў на сябе абавязак выплачваць куніцу¹⁾. Гэтая акалічнасьць была ўжо ў свой час адзначана Ф. О. Леонтовічам. „Осада за куніцу“ старажытнага паходжаньня і сваё першапачатковае афармленьне яна атрымала ад прымітыўных гаспадарчых умоў. Жамойцкая ўстаўная грамата ад 15 жніўня 1492 году сьведчыць, што куніцамі плацілі дань яшчэ ў часы Вітаўта. І ў канцы XV ст. гэтыя куніцы яшчэ захаваліся на Жмудзі²⁾.

Кунічныя дані мелі месца толькі там, дзе для гэтага былі адпаведныя ўмовы,—лясы на Жмудзі, у Полацкай і Віцебскай зямлях. У больш населеных мясцовасьцях, у якіх ужо разьвівалася прыватнае зямляўласніцтва, там выплата „осады“ куніцамі—зь'яўлялася анахронізмам, і зямляўласнікі павінны былі змагацца з такой старасьветчынай, бо яна супярэчыла новым гаспадарчым вымаганьням. Магчымасьць ломкі старажытных адносін, пагрунтаваньне на звычаі, пра-дугледжвалася і вялікакняскім судом, які дазваляў вольным

¹⁾ Леонтович, Акты, № 21; Беларускі Архіў, II, № 72.

²⁾ Леонтович, Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV-XVI столетий (Кіев. Ун. Изв., 1863, № 10); АЗР, I, № 103.

людзям адыходзіць ад зямляўласніка, калі апошні „чинил им налоги“ ³⁾).

Адыход вольнага чалавека ад зямляўласніка ў тым выпадку, калі апошні пачынаў прыгнятаць свайго асадніка, чыніў „налоги“ апошняму, зразумела, ня спрыяў матар'яльным інтарэсам зямляўласніка. Пры вольнай індывідуальнай умове інтарэсы зямляўласніка ня былі забяспечаны поўнасьцю. Земляробы, у пагоні за рабочай сілай, давалі розныя льготы вольным асаднікам, конкуравалі адзін з другім, і тым самым шкодзілі сваім уласным матар'яльным інтарэсам.

Старажытная куніца павінна была аддаць мейсца больш складаным павіннасным адносінам. З другога боку, самі зямляўласнікі павінны былі выступіць солідарна проці асаднікаў і зрабіць што-небудзь, каб зьнішчыць магчымасьць узаемнай конкурэнцыі паміж зямляўласнікамі за рабочую сілу. Супольнасьць матар'яльных інтарэсаў і разьвіцьцё клясавае солідарнасьці прымусалі зямляўласнікаў выпрацаваць агульны напрамак у іх політыцы ў адносінах да вольных асаднікаў.

Здаецца, бельскія зямляўласнікі першыя выйшлі адзіным фронтам проці вольных колёністых. Гэтае выступленьне бельскай шляхты зусім зразумела. На тэрыторыі Бельскага павету адбывалася ломка старых форм вольнага зямляўладаньня. Пераход да новай тэхнікі стварыў новую форму землякарыстаньня—індывідуальную валокую зямлі. Старыя формы павіннасных адносін ужо не маглі задавальняць зямляўласнікаў. У Бельскім павеце куніца даўно ўжо стала толькі гістарычным успамінкам. Устаўная грамата, выданая Бельскаму павету вялікім князем Аляксандрам 22 лютага 1501 году сьведчыла, што ўжо пры Вітаўце вольныя асаднікі былі абавязаны адпраўляць баршчыну—14 дзён за год з валокі зямлі. Устаўная грамата ўводзіла новыя нормы абавязковай баршчыны: адзін дзень на тыдзень з валокі зямлі, і, апроч таго, 4 талакі ў год. Устаўная грамата забараняла прымаць вольных людзей на іншых умовах:—гэтага вымагала клясавая солідарнасьць зямляўласнікаў ⁴⁾).

Калі-б сярод зямляўласнікаў знайшоўся-б такі адважны, які нарушыў-бы клясавую солідарнасьць зямляўласнікаў, дык такі ўчынак не прайшоў-бы бясьсьледна для яго. Дзеля таго зусім зразумела, што ў устаўнай грамаце быў зьмешчаны артыкул, паводле якога на земляніна накладаўся штраф у разьмеры 100 коп грошай, калі ён не хацеў выконваць апублікаваных правіл і даваў „для лепшого осаженья

³⁾ Леонтович, Акты, № 757.

⁴⁾ АЗР., № 189, арт. 19.

кметов легчайшую працу и данья в своей земле хотел бы установить на шкodu посполиту землю“⁵⁾.

Тым-жа шляхам пайшлі і віцебскія зямляўласьнікі. Яны таксама заняліся фіксацыяй агульных павіннасных норм вольных людзей і распрацавалі цэльнае палажэньне аб службе вольных людзей. І віцебскія зямляўласьнікі былі абавязаны солідарызавацца з апублікаванай уставай. У праціўным выпадку, калі хто-небудзь з зямляўласнікаў „с того раду выступит и тую умову нарушит и неводле уфалы людей вольных будет держать, тот даст господарю королю его милости вины сто коп грошей, а пану воеводе витебскому 50 коп грошей, а враднику его милости витебскому 5 пудов меду“⁶⁾.

Гэтая пастанова віцебскага гродзкага суду была таксама прасякнута духам клясавае солідарнасьці ўсіх зямляўласнікаў, як і ўстава, выданая шляхце Бельскага павету. Усе гэтыя пастановы, якія сьведчаць аб адзінстве клясавае політыкі зямляўласнікаў, ставілі ўсіх вольных людзей у аднолькавыя ўмовы пры асаджваньні на землі і адпраўленьні імі адпаведных павіннасьцяў. Пастанова ўстаўнай Бельскай граматы і Віцебскага гродзкага суду маглі служыць выразным адбіткам агульнага імкненьня з боку зямляўласнікаў—зафіксаваць павіннасьці вольных людзей і зрабіць іх аднастайнамі для ўсіх земляробаў—вольных колёністых.

Можна згадзіцца з думкаю Ф. О. Леонтовіча аб тым, што такая політыка, пэўне, праводзілася і ў іншых мясцовасьцях, бо ў праціўным выпадку, усе гэтыя пастановы ня мелі-б ніякага рэальнага значэньня. Вольныя асаднікі заўсёды маглі-б знайсці ў іншых зямляўласнікаў больш льготныя ўмовы⁷⁾.

Уся гэтая політыка зямляўласніцкае клясы ў адносінах да паходжых людзей зводзілася да таго, каб вызначыць павіннасьныя адносіны апошніх, як сядзеўшых на льгоце, так і без яе. Можна адзначыць адну характэрную тэндэнцыю ў гэтай політыцы—гэта жаданьне наблізіць вольных людзей да павіннаснага становішча цяглых людзей, хоць павіннасьці вольных людзей былі, зразумела, лягчэй ад павіннасьцяў цяглага насельніцтва наогул, як гэта правільна адзначыў Леонтовіч⁸⁾. Зразумела, такая політыка павінна была быць вельні асьцярожнай. Але, з другога боку, солідарная клясавая політыка ўсёй зямляўласніцкай клясы ставіла вольных людзей у вельмі цяжкія ўмовы, выхаду з якіх для іх ужо ня

⁵⁾ АЗР, I, № 189, 21.

⁶⁾ Беларускі Архіў, II, стар. 48-49.

⁷⁾ Леонтовіч—„Крестьяне ю.-з. Рос.“. Киев. Унив. Изд. 1863, № 10, стр. 9.

⁸⁾ Там-жа, № 11, стар. 26.

было. Вольныя людзі, незалежна ад свайго жадання, пад прэсам цяжкіх умоў, павінны былі сяліцца на землях прыватных зямляўласнікаў і згаджацца на прапанаваныя ім умовы.

Трэба адзначыць яшчэ адну тэндэнцыю ў політыцы зямляўласніцкага стану—гэта жаданне разглядаць вольных людзей, як цяглых. Зразумела, вольныя людзі не маглі згадзіцца з гэткай політыкай і павінны былі звяртацца да адміністрацыі з просьбай абараніць іх правы. На гэтым грунце і ўзьнікаюць шматлікія іскі аб вольнасьці, частка якіх не заўсёды вырашалася на карысьць ісца.

У сувязі з павіннасным становішчам вольных людзей знаходзіцца і пытанне аб выхадзе вольных людзей. Зусім зразумела, што апошняе пытанне мела першараднае значэнне для класы зямляўласнікаў. З прычыны таго, што адносіны вольнага чалавека да зямляўласніка грунтаваліся на ўмове, самы выхад мог адбыцца толькі пасля сканчэння тэрміну гэтае ўмовы. Ласьне, калі ўмова адбылася на словах і не атрымала дакладнай юрыдычнай формулёўкі, дык абедзье стараны маглі парушаць яе—і зямляўласнік, і вольны чалавек. Першы пачаў парушаць прынятыя на сябе абавязкі тым, што пачаў разглядаць вольнага чалавека, як цягла і адымаў ад яго права выхаду. З другога боку і вольны чалавек мог пакінуць свайго зямляўласніка да сканчэння тэрміну ўмоўных адносін. Усё гэта сьведчыла аб барацьбе паміж зямляўласнікам і вольным чалавекам. Для першага выхад вольнага чалавека быў непажаданы з прычыны эканамічных інтарэсаў, і таму зусім зразумела тэндэнцыя з боку зямляўласніка пакінуць вольнага чалавека ў сябе ў маёнтку. З другога боку, для вольнага чалавека выхад зьяўляўся адзіным ратункам ад гэтае прыгонніцкае пятлі, якую зацягваў зямляўласнік на шыі вольнага чалавека.

Вольныя людзі пакідалі сваіх зямляўласнікаў без заявы зямляўласніку аб сваім выхадзе, без адмовы. Аднак, гэтая адмова, была абавязкова патрэбна, бо яна сьведчыла аб спыненні ўмоўных адносін і аб выкананні абедзвюма старанамі прынятых на сябе ўзаемных абавязанасцей. У тым выпадку, калі вольны чалавек уходзіў без адмовы, „челом не вдаривши“, зацікаўленая старана павінна была звярнуцца да адміністрацыі і судовым парадкам клапаціцца аб аднаўленьні сваіх парушаных праў. Так, Цімафей Капуста, чэркаскі дзяржаўца, скардзіўся на камянецкага войта, што той трымаў у сябе ў горадзе яго вольных людзей, якія зьбеглі ў горад „чолом не вдаривши“ і „зашкодивши“. Пры разглядзе справы (1514 г.) вялікім князем, войт бараніў сваё права не выдаваць з места людзей, „которые люди прийдут до места

господарьского". Вялікі князь не згадзіўся з гэткаю формулёўкаю пытання і вынес пастанову, паводле якой войт, калі ён прыняў да сябе вольнага чалавека, пакінуўшага незаконна свайго зямляўласніка, і не пажадаў выдаць гэтага вольнага чалавека яго зямляўласніку, быў абавязаны „закладу заплатить на господара его милости сто рублей грошей, а нам 30 рублей". Перш за ўсё войт быў абавязан разгледзець скаргу зямляўласніка аб выдачы вольнага паходжага чалавека і высветліць, наколькі былі грунтоўны дамаганні зямляўласніка да таго чалавека, які схаваўся ў горадзе⁹⁾. Ва ўсякім выпадку, зьбеглыя ў горад вольныя людзі павінны былі паводле пастаноў суду, зьвяртацца на месца свайго ранейшага жыцця. Пад відам вольных людзей, у горад зьбягалі і людзі „отчичи", якія выдавалі сябе за вольных людзей. Зразумела, калі на судзе даводзіўся „отчинный" стан зьбеглых, дык іх зьвярталі да іх уласніка, як гэта і відаць з справы князя Юр'я Іванавіча Дубровіцкага (1518 г.), які прад'явіў іск да войта места Берасьця ў тым, што ён хаваў у горадзе яго „отчизных" людзей Огрызковічаў. Войт, ня гледзячы на некалькі распараджэньняў вялікага князя, не хацеў іх выдаваць. Паводле загаду вялікага князя справа перайшла на разгляд маршалка земскага, дзяржаўцы Слонімскага Яна Мікалаевіча Радзівіловіча. Пытаньне было вырашана на карысьць ісца, бо „отчинный" стан адказчыкаў быў даведзены судом. Самі адказчыкі спачатку лічылі сябе людзьмі паходжымі, але ў канцы канцоў, павінны былі прызнаць сваю віну і сябе „отчизными" людзьмі. Войт Берасьця быў абавязаны выдаць іх князю Юр'ю, які „маеть их за отчичов мети, а они мають ему служити"¹⁰⁾.

Зямляўласнікі, пры выхадзе вольных людзей, часта крыўдзілі іх, адбіралі рухому маемасьць, якая знаходзілася ў іх распараджэньні. Нездаволены выхадам вольнага чалавека зямляўласнік, захопліваў рухому маемасьць вольнага чалавека, імкнуўся гэтым затрымаць яго, або зрабіць яму матар'яльную шкоду, выказваючы такім чынам свой гнеў з прычыны выхаду апошніх. Такія ўчынкі з боку зямляўласнікаў не маглі быць законнымі. Калі такая справа трапляла на разгляд гаспадарскай адміністрацыі, і правільнасьць узбуджанай скаргі пацвярджалася, дык адміністрацыя, звычайна, прызнавала гэтакія ўчынкі незаконнымі; у гэтым можна пераканацца, познаёміўшыся з выракам вялікага князя Аляксандра ад 3 лютага 1496 году з прычыны іску на баярына Бранскага Багдана Грыгоровіча, які не пажадаў ад-

⁹⁾ Р. И. Б., XX, I, № 102.

¹⁰⁾ Р. И. Б., XX, III, № 38.

пусьціць гаспадарскіх вольных слуг і забраў „статки их и жито“. Гаспадар сваёю пастановаю пацьвердзіў права адказчыкаў на вольны выхад „со всеми своими статки и з жито“¹¹⁾. Вось другі прыклад: Полацкі баярын Багдан Астаф'евіч ставіў перашкоды выхаду свайго слугі Мартынца і, лічачы апошняга непаходжым чалавекам, абрабаваў „челядь и иные статки домовые“ апошняга¹²⁾.

Нездаволеныя зямляўласнікі, аставаліся бяз вольных людзей і такім чынам гублялі лішнія рабочыя рукі; але, згаджаючыся на выхад вольных людзей, зямляўласнікі, іншы раз, нападалі на іх на дарозе і абіралі іх маемасьць.

З выраку дзяржаўцы Слонімскага Яна Мікалаевіча, ад 13 ліпеня 1515 году, відаць, што баярын Цімафей Колычаў зрабіў напад на дарозе на сваіх вольных людзей, якія вышлі ад яго і залажыліся за пана Юр'я, старасту горадзенскага, і абрабаваў іх: „взял двое кони, пчолы з ульем и иные речи побрал невинне“. Разгляд справы давёў, што вольныя людзі вышлі пасля адмовы, як „ему наместник панский от нас отказ вчинили“. Дзеля таго дзяржаўца зрабіў пастанову, каб захопленая маемасьць была выдана. У такім выпадку, калі ісьцец сваячасна не пажадае выдаць адабраных коняў і пчол, дык яму, ўсё-ж-такі, прыдзецца іх вярнуць „по св. Петре у двух неделях“, але вярнуць ужо „с навязкой“¹³⁾. Такія ўчынкі з боку зямляўласнікаў толькі сьведчылі аб вельмі няпрыязных адносінах паміж вольнымі людзьмі і зямляўласнікамі, якія ўсімі спосабамі дбалі аб тым, каб зьменшыць правы вольнага выхаду.

Такім чынам, можна констатаваць, што вольныя людзі, маючы права вольнага выхаду, павінны былі свой выхад зрабіць законным, „челом вдарити“, і зрабіўшы заяву зямляўласніку аб сваёй адмове. Выходзячы, вольныя людзі мелі права ўзяць з сабой сваю маемасьць. Зямляўласнік ня меў права затрымліваць выхад вольных людзей, а таксама прысвайваць сабе „домовые статки“ апошніх.

Усе гэтыя факты даволі выразна сьведчаць аб тэй барацьбе, якую вялі зямляўласнікі з правам законнага ці незаконнага выхаду, які аднолькава быў непажаданым для ўсяе зямляўласніцкае клясы. Зразумела, што такі выхад трэба было ўрэгуляваць у інтарэсах усяе зямляўласніцкае клясы.

Калі зямляўласніцкая кляса выступала аб'яднаным фронтам проці вольных людзей і імкнулася, каб устанавіць аднастайныя павіннасьці для апошніх, дык тая самая політыка дыктавала неабходнасьць прыняць аднастайныя меры проці

¹¹⁾ Леонтович, Акты, № 231.

¹²⁾ Леонтович, там-жа, № 401.

¹³⁾ Р. И. Б., XX, I, 186.

выхаду вольных людзей. На чале ў гэтым важным пытаньні выступіла бельская шляхта. У атрыманай ёю ўстаўнай грамаце ад вялікага князя Аляксандра першы раз умовы выхода былі вызначаны законам. Калі-б вольныя людзі—„кмети от не-которого земена, до иного земена, або до князя великого, або до места хотел-бы ити, а рукою за их была“, дык у такім выпадку той, хто ўходзіў, быў абавязан выплаціць свайму зямляўласніку шэраг падаткаў, як „остатнее“ па разьліку з адной валокі капу грошай, „сходельное (пожилое, поворотное)“ поў-капы грошай з тэй-жа зямельнай адзінкі¹⁴). Зразумела, гэтая пастанова для выхода вольных людзей мела вялізнае значэньне. Вольныя людзі захоўвалі права выхода, але выход гэты быў звязаны з выплатай выходных, даволі значных па разьмерах, пошлін. Вымаганьне выплаты пошлін ставіла вольнага чалавека, меўшага права на выход, у вельмі цяжкое становішча, з прычыны якога выход не заўсёды мог адбыцца, а гэта, зразумела, спрыяла інтарэсам зямляўласніцкае клясы, паводле жаданьня якой былі вызначаны і самыя выходныя пошліны, з мэтай затрымаць у сябе вольнага чалавека.

Дзякуючы гэтай пастанове барацьба з правам выхода і адмовы пачала праходзіць ува ўмовах вельмі дрэнных для вольных людзей, якія часта ня мелі патрэбных грошай для выплаты выходных пошлін. Барацьба з выходам вольных людзей была барацьбой усяе зямляўласніцкае клясы. Адбіткам гэтае барацьбы можа служыць вядомая пастанова віцебскіх зямляўласнікаў, якая адбылася на паседжаньні гродзкага суду ад 2 красавіка 1531 году. Паказаньне на тое, што віцебскія зямляўласнікі „мают люди вольные за собой держати по полоцкому“, сьведчыць аб тым, што і полацкія зямляўласнікі прынялі тую самую політыку. Вышэй гаварылася, што ўся гэтая політыка зьяўляецца політыкай ўсёй клясы зямляўласнікаў, якія імкнуліся выраўняць агульную лінію ў сваіх адносінах да паходжых людзей.

Віцебскія і полацкія зямляўласнікі сталі на шлях расшучай барацьбы з выходам вольных людзей. Правілы, выпрацаваныя імі, ставілі вольных людзей у вельмі цяжкое становішча, што, зразумела, не магло не адбіцца на выхадзе апошніх. Умовы выхода залежалі ад тых умоўных адносін, на якіх вольны чалавек асеў на зямлю. Трэба прызнаць, што пастанова віцебскага гродзкага суду імкнулася да магчыма поўнай дэталізацыі правіл аб выхадзе. Перш за ўсё, вольны чалавек павінен быў пакінуць фальварак, у якім ён жыў, у тым самым выглядзе, у якім ён быў ім прыняты. Калі-ж,

¹⁴) АЗР, I. 189, арт. 20.

дзякуючы яго гаспадарскай нядбаласьці, „двор огноить, тоды тот человек мает также тот двор оставить оправивши потому ж, к чому пришол“. Такое правіла выхаду зусім зразумела: зямляўласьнік не жадаў і ня мог цярпець ніякіх матар'яльных страт ад нядбалага гаспадараньня вольнага чалавека.

У тым выпадку, калі вольны чалавек, пры асадзе „дом з статком возме, або житом“, дык пры выхадзе ён абавязан „идя прочь, только-ж в дому оставить“. Калі-ж пры гэтым вольны чалавек возьме найміта, „а задаток даст, то наймит мает у року стояти“.

Другая група пастаноў аб выхадзе датычыць пэўнага тэрміну выхаду. Зразумела, чаму зямляўласьнікі зачапілі гэта вельмі важнае пытаньне. Выхад у няпэўны тэрмін быў нявыгодным для гаспадаркі. Значыць, самы тэрмін выхаду трэба было вызначыць так, каб гэта не пашкодзіла інтарэсам зацікаўленых зямляўласьнікаў. Дзеля аховы гаспадарчых інтарэсаў, выхад дазваляўся толькі да збору і пасля збору ўраджаю, калі ўсе сельска-гаспадарчыя працы скончыліся. Ва ўсякім выпадку выхад у які іншы тэрмін забараняўся. Віцебскія зямляўласьнікі ўмовіліся не даваць выхаду ў іншы час. Адмова ня ў тэрмін была немагчыма, бо паводле пастановы гродзкага суду „который человек до збора або о зборе челом не вдарит, тот мает человек за тым господарем своим до того ж году быть“.

Вольны чалавек абавязаны зрабіць заяву зямляўласьніку аб сваёй адмове, „чолом ударыть“. Патаемны выхад вольных людзей не дазваляўся. Вольныя людзі, пры ўмове законнае адмовы, могуць „возити свой статок з ведомом, челом ударивши, и своим господарем во всем расправившись и заплативши (за выход) куницу“. У тым выпадку, калі вольны чалавек папрабуе цішком вынесьці свой „статок“, і яго зловяць на гэтым учынку, дык ён „статок свой весь тратит и жито в земли“. Пастанова Віцебскага гродзкага суду прадугледжвае магчымасьць незаконнага вываду вольных людзей. У тым выпадку, калі зловяць таго чалавека, які вывозіў вольных людзей, дык уся маемасьць, што была пры ім, конфіскуецца, а сам ён аддаецца „на город у вине яко злодзей, а вины три рубли“. Усе гэтыя пастановы забяспечвалі поўнасьцю зямляўласьнікаў і іх матар'яльныя інтарэсы, і, зразумела, ставілі перашкоды выхаду вольных людзей.

Сярод віцебскіх вольных людзей была асобная група асаднікаў-прамыслоўцаў, для якіх прадугледжваўца асаблівыя правілы выхаду. Бортнік, які прышоў „со бчолами“ або купіў „бчолы“, мае права ўзяць з сабой набытыя і прынесеныя пчолы. Што-ж да пчалінага прыплоду, дык такі

дзеліцца „с господарем на пол, дворные и лесные и мед на пол, а бортъ потому-ж на пол“. „Дольники“ сенажатных угодзьдзяў могуць касіць „по 15 коп“.

Што да выхаду вольных людзей, якія сядзелі „на жалобе“, дык яны маюць права выйсьці толькі „отсидевши жалобу“, выплачваючы штогодна чацьвертую частку свайго ўраджаю, або працуючы два дні на прыгоне. Пасьля адработкі „жалобных лет“, вольныя людзі маюць права выхаду. Зямляўласнік абавязаны іх добравольна адпуськаць, „не чепячи их ничим“. У выпадку, калі-б такі вольны чалавек украў з долі хоць-бы адзін сноп, і гэты крадзеж быў бы даведзены на судзе з удзелам староньніх людзей, дык ён выплачвае „лицо удвое“ і плаціць „віны 1 рубль“. Таксама, калі-б вольны чалавек пажадаў-бы прадаць „выробленную з леса хоромину“, дык гаспадар мае права на чацьвертую частку атрыманай ад продажы сумы.

Пастановай Віцебскага гродзкага суду быў уведзены пэўны парадак у практыкаваўшыся выхад вольных людзей. З бытавой практыкі права выхаду атрымала юрыдычную формулёўку, абавязковую для ўсёй клясы зямляўласнікаў. Зразумела, такія юрыдычныя нормы, якія створаны былі пад уплывам інтарэсаў зямляўласнікаў і раз назаўсёды парывалі з сыстэмай звычайу, павінны былі цяжка адбіцца на вольным чалавеку. Права выхаду вольнага чалавека на падставе ўмоўных адносін было зьнішчана, яго месца часова заняло права выхаду паводле мясцовага закону, які поўнасьцю спрыяў інтарэсам зямляўласнікаў¹⁵⁾.

Пастанова Віцебскага гродзкага суду вельмі характэрна, як паказьнік клясавае солідарнасьці віцебскіх зямляўласнікаў і як адбітак тых прыгоньніцкіх тэндэнцый, якія пачала выяўляць, і прытым вельмі выразна, кляса зямляўласнікаў.

IV.

Вольныя людзі і зямляўласнікі—гэта былі дзьве варажыя адна другой клясы. Вольны чалавек залежаў у эканамічных адносінах ад свайго зямляўласніка. Апошні, дбаючы аб набыцьці рабочых рук, часта выяўляў тэндэнцыю запрыгоніць вольных людзей, бо гэта давала яму магчымасьць і права пакінуць вольнага чалавека ў сваім маёнтку на правах непаходжага чалавека. Вельмі часта зямляўласнікі ня мелі для гэтага ніякіх падстаў. Зразумела, што з гэтакімі поглядамі вольныя людзі не маглі пагадзіцца і клапаціліся, пры дапамозе суду, замацаваць свой вольны стан

¹⁵⁾ Беларускі Архіў, т. II, № 72, стар. 48.

і пазбавіцца ад незаконных замахаў з боку зямляўласнікаў. Так узьнікалі шматлікія іскі аб волі, якія не заўсёды вырашаліся ў добры бок для ісцоў. Вялікі князь або маршалак земскі, якія разглядалі тыя ці іншыя іскі аб вольнасьці, часта вырашалі справу не на карысьць асоб, што шукалі вольнасьці, бо для процілежнае пастановы ня было адпаведных даных. У гэтых адносінах вельмі цікавай зьяўляецца справа па даных Быка і Грыдзька Марціновічай з баярынам княжнаў Мсьціслаўскіх, Клішкам Радчыцам, які разглядаў вышэйназваных асоб, як людзей непаходжых. Апошні выступаў у якасьці прадстаўніка адказчыка баярына Клішка, а ў часе яго адсутнасьці,—жонкі апошняга. На судзе маршалка земскага Віцебскага намесьніка, пана Станіслава Глябовіча і гаспадарскага пісара, намесьніка Стокліцкага высветлілася, што самі ісцы, іх бацькі і браты служылі цяглуую службу „с сохою, с серпом, с косою, с топором и иную тягль тянули по тому, как иные селяне“. Браты Марціновічы, паводле слоў ісца, былі зьбеглымі і схаваліся спачатку ў горадзе Крычаве, а потым у Старадубе. Самі-ж ісцы трымаліся іншага погляду. Яны даводзілі вольнасьць свайго паходжаньня і добравольнасьць сваёй службы. Для пацьверджаньня сваіх даных, браты Марціновічы абралі з ліку баяр Мсьціслаўскіх, на якіх спасылаўся Клішко Радчыц,—Андрэя Карсаківіча. Аднак, разгляд справы ня мог адбыцца, бо адзін з адказчыкаў „того ж часу с права втек“. Праўда, другі прызнаў, што ён „Клишков человек непохожий и бил челом Клишковой жоне и присягнул ей на том, што мел отцов своих и братью свою к ним привести“, але пасля гэтае прысягі ён таксама зьбег. На гэтай падставе вялікі князь Аляксандар 31 мая 1496 году зрабіў судовую пастанову, паводле якой абодва ісца былі прызнаны людзьмі непаходжымі. Адначасна, прыгавар даваў права Клішку шукаць зьбеглых. У тым выпадку, калі зьбеглы будзе знойдзены, дык Клішко мае права „побрати“, як людзей сваіх непаходжых і можа іх дзяржаці „по тому, как перед тым отец его и он сам их держал“¹⁾. Такім чынам, іск быў праіграны ісцамі з тэй прычыны, што яны, не дачакаўшыся пастановы суду і паказаньняў сьведак, зьбеглі. Самы факт зьбегу і няяўкі ў суд ісца сьведчылі аб адмове ад іску і прыводзілі да фактычнага пройгрышу справы.

Зразумела, ня ўсе процэсы аб вольнасьці канчаліся няўдаля для тых асоб, хто шукаў вольнасьці. Судовая практыка захавала пэўную колькасьць судовых прыгавараў, паводле якіх асобы, што пачалі справу аб вольнасьці, дабіліся

¹⁾ Леонтович, Акты, № 275.

спагаднае для сябе судовае пастановы. Магчымасьць апош-
няе выключна тлумачылася тым толькі, што даныя, якія
прыводзіліся ісцамі, былі відавочнымі, і суд мог зрабіць
толькі спагадную для ісца пастанову. Нехта Іев, выхадзец
з Капыля, падаў (1507) скаргу на Багдана Карову, які раз-
глядаў Іева, як непаходжага чалавека. Іев зразумела, з
гэткім поглядам ня мог пагадзіцца і як довад свайго воль-
нага стану прывёў наступныя меркаваньні: дзед яго быў
прыезджым з Капыля; ад Вітаўта ім была атрымана ў дзяр-
жаньне тая зямля, якая знаходзіцца і зараз у яго дзяржаньні.
Сам-жа Іев пасяліўся ў месцы Камянец яшчэ да часу атры-
маньня зямельнага надзелу і пражыў 8 год. Потым, Капы-
лец спаслаўся „на баяр и на всю волость Каменецкую и на
мещан“. Вышэйназваную справу разглядаў вялікі князь з
раднымі панамі. Сваім прыгаварам ад 12 ліпеня 1507 году
вялікі князь вынес умоўную пастанову, паводле якой ісьцец
прызнаваўся правым, калі толькі будзе даведзена, што той
Капыл, продак іх—„человек приездчи“²⁾). Відавочна, такую
пастанову можна было скласьці толькі на падставе допыту
тых баяр і тэй воласьці мяшчан, на якіх спасылаўся Капы-
лец. Як канчаткова была вырашана справа на падставе па-
казаньняў сьведак—мы ня ведаем, але прынцыповая паста-
нова, зразумела, вельмі важна. Вольны чалавек, калі ён мог
выставіць сьведак, што выразна даводзілі яго вольнае пахо-
джаньне, мог захаваць сваю волю, ня гледзячы на прыгонь-
ніцкія тэндэнцыі з боку зямляўласьніка.

Непаходжыя людзі часта жадалі вызваліцца з няволь-
нага стану, або таму што яны лічылі сябе вольнымі, або
таму, што жадалі лічыць сябе гэткімі. Непаходжыя людзі
зьбягалі на землі іншых зямляўласьнікаў або ў гарады, дзе
шукалі сабе прытулку. Пэўна, што часьцей за ўсё яны зьбя-
галі ў гарады, бо спадзяваліся, што гарадзкая адміністрацыя
іх ня выдасть, і яны астануцца ў вольным стане. Гарады
ў гэтую эпоху былі вельмі зацікаўлены ў павялічэньні га-
радзкога насельніцтва і маглі даць зьбеглым права прытулку,
і лічыць іх „людьми вольными“. Зямляўласьнікі не маглі
пагадзіцца з поглядам гарадзкой улады і ня лічылі, што
„гарадское паветра робіць прыгонных людзей вольнымі“.
Калі пагадзіцца з такім поглядам, дык ён, як няспрыяўшы
эканамічным і соцыяльным інтарэсам, мог-бы прывесць да
вялікіх і непажаданных вынікаў.

Зусім зразумела, што, як толькі зямляўласьнік давед-
ваўся аб знаходжаньні зьбеглага ў тым ці іншым горадзе
ён зьвяртаўся да гарадзкой адміністрацыі з вымаганьнем вы-

²⁾ Р. И. Б., XX, II, № 22.

дачы. У тым выпадку, калі адміністрацыя адмаўлялася выдаць зьбеглага, зямляўласнік быў прымушаны зьвярнуцца да суду вялікага князя, каб вырашыць справу, што ўзьнікла паміж ім і горадам. Вялікі князь або маршалак, якому даручалася весьці гэтую справу, трымаўся погляду зямляўласнікаў. Горад не даваў волі прыгонным людзям, і калі яны зьбягалі ў горад і не маглі давесці вольнасьць свайго паходжаньня, дык іх выдавалі зямляўласніку. Князь Юры Івановіч Дубровіцкі, даведаўшыся, што яго людзі Васілёк і Грынько Огрызковічы зьбеглі ў Берасьце, запатрабаваў выдачы іх. Аднак, войт і бурмістры адмовіліся выдаць зьбеглых князю, які заявіў на іх свае юрыдычныя правы. Князь Юры зьвярнуўся з скаргаю да вялікага князя. Маршалак земскі і дзяржаўца Слонімскі Ян Мікалаевіч, а таксама ваявода Полацкі і дзяржаўца Мазырскі Альбрэхт Марцінавіч Гаштольд разглядалі гэтую справу 22 сьнежня 1518 году. Іх судовы вырок быў на карысьць князя Юр'я, бо довады адказчыкаў, якія казалі, што яны служылі „предком его милости и самому князю, по доброй воле“,—былі ня вельмі абгрунтаваны. Суд, прызнаючы адказчыкаў непаходжымі людзьмі, загадаў выдаць зьбеглага Васілька князю Юр'ю, разам з маемасьцю—домам, што набылі абодва зьбеглыя ў Берасьці. Праўда, Грынька ня ўдалася выдаць, бо ён зьбег нанова. Князю Юр'ю прышлося задаволіцца тым, што яму быў выданы ліст на імя „вижа“, гаспадарскага двараніна Кочаноўскага: паводле гэтага лісту апошні меў права шукаць зьбеглага і, калі знойдзе,—узяць яго бяз усякае новае судовае пастановы³⁾. Пастанова вялікакняскага суду поўнасьцю стасавалася з сутнасьцю тагочаснага вотчыннага права. Зразумела, вялікакняскі суд выносіў такую самую пастанову і ў тым выпадку, калі ісьцец вымагаў выдачы зьбеглага чалавека, які знайшоў прытулак у якога-небудзь зямляўласніка і ня мог давесці вольнасьць свайго паходжаньня. Калі-ж ісцам не ўдавалася давесці, што адказчыкі—зьбеглыя падданыя, дык гаспадарскі вырок замацаваў за адказчыкам яго вольны юрыдычны стан. Баярын Беліцкі—Юрэц Багдановіч падаў скаргу на Родюса Немца, якога ён лічыў чалавекам „отчизным“ і непаходжым. Родюс, зьбегшы ад баярына Юрца, знайшоў прытулак у Шымка Прасьцівіловіча, не жадаючы ў далейшым несці службу ісцу. Баярын Шымко не пажадаў выдаць Родюса, і справа перайшла на суд вялікага князя. Маршалкоўскі суд прызнаў прыгаварам ад 17 чэрвеня 1515 году Родюса вольным. На судзе было даведзена, што Родюс быў вольны і трапіў да бацькі Юр'я, як чалавек „в закупех“

³⁾ Р. И. Б., XX, III, № 38.

за суму 2 капы грошай. Служба Родюса цягнулася на працягу 60 год. Маршалкоўскі суд, прыняўшы пад увагу, што закупная сума была невялікай, а між тым Родюс „так много лет служил“, прызнаў Родюса правым, і ісцу ў яго іску было адмоўлена ⁴⁾.

Усе гэтыя судовыя процэсы сьведчаць, з аднаго боку, аб жаданьні непаходжых людзей зрабіцца вольнымі, а з другога боку, — аб нежаданьні вольных людзей зрабіцца непаходжымі людзьмі. Зусім зразумела, што зямляўласьнікі імкнуліся замацаваць за сабою вольных людзей і вярнуць да сябе асоб, якія лічылі сябе вольнымі, ня маючы на то пэўных юрыдычных падстаў. Гэтага вымагалі эканомічныя інтарэсы зямляўласьнікаў.

⁴⁾ Р. И. Б., XX, I, № 182.

Arx 2
3204